

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Akadska godina: 2012./2013.

Veno Volenec

FONEMIKA HRVATSKOGA STANDARDNOG JEZIKA

DIPLOMSKI RAD

Mentorica:

Dr. sc. Zrinka Jelaska, red. prof.

Zagreb, listopad 2013.

Nacrtak

U radu se istražuje hrvatski fonemski inventar. Pritom se posebna pozornost pridaje pitanju broja fonema u hrvatskome standardnome jeziku i opisu pojedinih problematičnih dijelova toga inventara. Takvo se istraživanje nastojalo provesti u sklopu problemski orijentirane fonemike. Hrvatski su fonemi opisani prema trima utjecajnim modelima razlikovnih obilježja: strukturalističkome, generativnome i višeglasnome. Njihove su realizacije prikazane na formalan i pregledan način, imajući u vidu ukupnu kombinatornu varijabilnost hrvatskih fonema. Značajan je dio rada usmjeren k određivanju središnjega pojma kojim se koristi fonemika, a to je pojam fonema. Hrvatskome se inventaru pristupa kritičkim pregledom postojeće suvremene literature, a samom cilju istraživanja – određivanju i opisu postojećih fonema u hrvatskome standardnom jeziku – pristupa se u sprezi starije (npr. strukturalističke) i novije (npr. generativne i višeglasne) fonološke teorije. Na temelju iscrpne analize problematičnih dijelova, a to su prvenstveno hrvatske palatalne afrikate, slogotvorni glas [r] i refleks dugoga jata, utvrđeno je da u hrvatskome standardnome jeziku postoji 30 fonema: vokalski su /a, e, i, o, u/, zvanačni /r, v, l, j, lj, m, n, nj/, a šumni su /p, b, t, d, k, g, f, h, s, z, š, ž, c, č, ć, dž, đ/. Pri tome je slogotvorni glas [r] određen kao alofon fonema /r/, jat kao takav određen je na morfonemskoj razini, a njegov je dugi refleks objašnjen kao skup fonema /je/. Takav je inventar hrvatskih fonema optimalan i minimalan: optimalan je u smislu da tako ustrojen inventar stvara najmanje teorijskih, metodoloških i praktičnih poteškoća; minimalan je u smislu da iskorištava najmanji mogući broj različitih jedinica za stvaranje beskonačne jezične raznolikosti, što je u skladu s općim konceptom jezične ekonomičnosti.

Ključne riječi: *hrvatski standardni jezik, fonemika, fonemski inventar, broj fonema, jat*

SADRŽAJ

1. UVOD.....	4
2. RAZLIKOVNA OBILJEŽJA.....	11
2.1. Pojam razlikovnog obilježja.....	11
2.2. Strukturalistička razlikovna obilježja.....	13
2.3. Generativna razlikovna obilježja.....	21
2.4. Višeglasna razlikovna obilježja.....	25
3. FONEM.....	29
3.1. Porijeklo termina <i>fonem</i>	30
3.2. Osnovni koncept fonema.....	31
3.3. Fonem u ranom strukturalizmu.....	32
3.4. Fonem u kasnom strukturalizmu: glosematika i funkcionalizam.....	37
3.5. Fonem u generativnoj gramatici.....	42
3.6. Definicija fonema.....	43
3.7. Problem fonemske varijabilnosti.....	46
3.8. Identificiranje fonema.....	49
4. REALIZACIJE FONEMA.....	53
5. FONEMSKI INVENTARI.....	58
6. FONEMSKI INVENTAR HRVATSKOGA STANDARDNOGA JEZIKA.....	60
6.1. Afrikate.....	62
6.2. Slogotvorno [r].....	67
6.3. Jat.....	70
6.3.1. Fonološko određenje (pregled).....	73
6.3.2. Fonetsko određenje.....	76
6.3.3. Asimilacijski potencijal.....	77
6.3.4. Fonološko određenje (zaključna razmatranja).....	78
7. ZAKLJUČAK.....	82
LITERATURA.....	85

1. UVOD

Proizvodnost, otvorenost, kreativnost, rekurzivnost i beskonačnost samo su neka od obilježja koja krasi čovjekovu sposobnost da stvara temeljne obavijesne jedinice – rečenice. Ni čovjekova jezična kompetencija niti jezik sâm nemaju ograničenja u mogućnostima proizvodnje: u svakom jeziku postoji gotovo beskonačan broj ostvarenih i zasigurno beskonačan broj ostvarivih rečenica. Manjih značenjskih jedinica od kojih su načinjene rečenice – riječi – nema beskonačno mnogo. Njihov je konačan i precizan broj relativno neodređen i teško utvrditi: tome je tako, između ostaloga, zbog dinamike u leksiku (stvaranja novih i napuštanja starih riječi), jezičnoga posuđivanja, raznolikosti rječogradnih postupaka, pa i poteškoća u samom definiraju pojma riječi. Rastavljanjem riječi na susljedne jedinice koje same za sebe nemaju nikakvo značenje dolazi se do različitih jezičnih jedinica kojih u svjetskim jezicima prosječno ima tridesetak (Gussenhoven – Jacobs 2005: 27). Tih tridesetak elementarnih jezičnih jedinica – fonema – omogućava onu proizvodnu beskonačnost na kojoj se temelji čitava čovjekova jezična kompetencija. Zbog toga se takve jedinice s punim pravom mogu smatrati temeljem jezika: sve što je uobičajeno jezikom svoj oblik dobiva upravo na temelju toga ograničenoga i nevelikoga broja ishodišnih jedinica. Prečesto se u hrvatskoj fonologiji zanemarivala obeshrabrujuća činjenica da se točan broj tih jedinica u hrvatskome jeziku – ne zna. Predodžba o tome broju postoji i nju pojedini hrvatski jezikoslovni priručnici objašnjavaju svaki na svoj način, bez međusobne usklađenosti, no radi se o previše bitnome fonološkom pitanju da se ne bi inzistiralo na preciznosti. Stoga se točno određivanje broja fonema u hrvatskome standardnom jeziku i opis toga fonemskog inventara, s posebnim osvrtom na njegove problematične dijelove, izdvajaju kao primarni ciljevi ovoga rada.

Postizanje toga cilja otežano je barem dvjema činjenicama. Prvo, hrvatska fonologija, u sklopu koje bi se ovaj problem trebao nastojati riješiti, uvelike kasni za dosezima suvremene svjetske fonologije. To za posljedicu ima neprihvatljivu zastarjelost postojećih modela fonološkoga opisa, uz malobrojne iznimke. U praktičnome smislu to onemogućava da se u radu išta podrazumijeva jer se svakim podrazumijevanjem u takvim okolnostima riskiraju ozbiljniji metodološki propusti, koji na kraju dovode do većih problema od onih koje se nastojalo riješiti. Upravo zbog toga općefonološki, teorijski dio zauzima ponešto više mjesta u ovome radu od onoga što bi mu naslov sugerirao, ali usprkos nastojanju da se što jasnije definiraju osnovni pojmovi, iz vida se ne gubi temeljni istraživački problem – hrvatski fonemski sustav. Drugo, opis hrvatskoga fonemskog inventara osuđen je na susret s određenim mjestima oko kojih se u hrvatskome jezikoslovlju stvorilo nemalo nesuglasica i nimalo trajnih rješenja. Tako se

primjerice o problemu dugoga refleksa jata Raguž (1992: 129) pita: „Ima li se nakon više od 150 godina rasprava (...) o izgovoru ijekavske zamjene dugoga *ě* u hrvatskome jeziku, išta još novo reći?“. Naravno da ima. Upravo takva problematična područja u jeziku otvaraju mjesto za iznalaženje adekvatnih modela opisa, kojim će se dati novi uvidi u prastare probleme. Zato je velik dio pozornosti posvećen upravo tim spornim dijelovima hrvatskoga fonemskog sustava, a osnovni se cilj nastoji ostvariti u sklopu problemski orijentirane fonemike.

Fonemika ili *fonematika* (engl. *phonemics*, *phonematics*) termin je koji je u lingvistici imao prilično promjenjivo značenje. U strukturalističkoj lingvistici fonemika se shvaćala kao dio fonologije koji sustavno proučava foneme; kao onaj dio fonologije koji se bavi fonemskom analizom jezika (Crystal 2008: 362). Američki strukturalizam, koji u najranijem obliku predvodi Sapir (1925), a kasnije Bloomfield (1933), naslijedio je takvo usmjerenje, stoga je u njihovom kontekstu fonemika zamjenski naziv za cjelokupnu tadašnju fonologiju (Dresher 2011: 241). Jakobson i Halle (1988 [1956]: 11) navode da fonemika „upućuje na proučavanje razlikovnih sredstva te je pogodna oznaka za glavni dio fonološkoga bavljenja razlikovnom funkcijom govornih glasova“. Martinet (1982 [1960]: 10–11) fonemiku, odnosno u svojoj terminologiji *fonematiku*, određuje kao sustavno proučavanje onih jedinica koje su produkt druge jezične artikulacije te tvrdi da se fonemika bavi analizom iskaza na foneme i klasifikacijom tih fonema (op. cit.: 41). Fonemiku u hrvatskoj lingvistici spominje Muljačić (1972: 25) i navodi kako ju je Jakobson odredio kao „najvažniji dio fonologije, tj. onaj koji studira distinktivnu funkciju glasova u govoru (dakle, distinktivna obilježja i foneme)“.¹ Brozović (1991) je međutim jedini koji u hrvatskoj lingvistici sustavno obrazlaže čitavu hrvatsku fonemiku. Definirao ju je kao dio fonologije koji se bavi sustavima i sastavima fonemskih inventara pojedinih jezika (op. cit.: 417). Objašnjava da fonemika utvrđuje broj fonemskih jedinica te da se bavi i razlikovnim obilježjima pomoću kojih se fonemi adekvatno opisuju (*ibid.*).

U širem smislu fonemika se dakle određuje kao dio fonologije koji proučava produkt druge jezične artikulacije (v. poglavlje 3.4.) – foneme. Fonemika u užem smislu jest proučavanje fonemskoga inventara u nekom jeziku. *Fonemski inventar* razumije se kao konačan, zatvoren popis (usp. Martinet 1982 [1960]: 9–10) elementarnih jezičnih jedinica (fonema). Stoga je osnovni problem fonemike precizno utvrđivanje konačnoga broja fonema u

¹ Muljačić (1972: 25) tvrdi kako je tu definiciju fonemike Jakobson iznio u svome predavanju *The Phonemic Concept of Distinctive Features* održanom 1961. godine u Helsinkiju na Četvrtom međunarodnom kongresu fonetičkih znanosti.

nekom jeziku. Na definiciju fonema gleda se posebno strogo jer je upravo fonem središnji predmet fonemike, stoga je njegovo precizno određenje izrazito važno (v. poglavlje 3.6.).

Za jasno razumijevanje pojma fonemike potrebno je u kontrastu s njom odrediti i dvije povezane, vrlo srodne discipline – fonologiju i fonetiku. Također valja razjasniti odnose između tih triju disciplina kako bi se jasno prikazala teorijska perspektiva iz koje se u ovome radu polazi. Kratak prikaz tih odnosa u ovome radu služi i kao temelj za daljnje referiranje na spomenute pojmove.

Fonologija je lingvistička disciplina koja proučava funkciju, organizaciju i obilježja glasova promatranih kao lingvističke jedinice (Lass 1984: 1) te koja proučava uzorkovanje glasova u prirodnim jezicima (Spencer 1996: 2). Valja istaknuti da je primarni predmet proučavanja fonologije *jezik*, i to na svojoj najnižoj razini; govorna konkretizacija u fonologiji se proučava tek u onoj mjeri koja je potrebna da se opiše razlikovna funkcija glasova u pojedinim jezičnim sustavima (Rocca – Johnson 1999: 1). U sklopu fonologije proučavaju se segmentalni i suprasegmentalni razlikovni elementi te njihove sinkronijske i dijakronijske alternacije.

Fonetika je znanstveno proučavanje svih aspekata govora (Laver 1994: 2). Naglasak valja staviti na činjenicu da fonetika istražuje *sve* aspekte govora, neovisno o njihovoj lingvističkoj uvjetovanosti: to znači da proučava lingvističko, paralingvističko i ekstralingvističko govorno ponašanje. Samim time fonetika je neovisna znanost s vlastitim predmetom proučavanja i vlastitim metodologijama (usp. Hardcastle *et al.* 2013 za detaljan pregled suvremene fonetske istraživačke metodologije).

Međutim, fonetiku i fonologiju niti je moguće niti je razborito u potpunosti razdvojiti. Nije ih moguće razdvojiti jer im je širi predmet proučavanja jednim dijelom isti: jezična djelatnost. Fonetika u jezičnoj djelatnosti promatra govor, a fonologija jezik (usp. Škiljan 1980: 92–97; Škarić 1991: 84). Bitna je činjenica također i to da fonetika većim svojim dijelom istražuje upravo lingvističku dimenziju govora, onaj dio govora koji je jezično oblikovan. Stoga se unutar fonetike profilirala tzv. *lingvistička fonetika* koja proučava područje govorne signalizacije teksta.²

Odnos između fonologije i (lingvističke) fonetike tijekom 20. stoljeća bio je dinamičan i kompleksan. U strukturalističkoj lingvistici vrhovna je lingvistička instanca De Saussureov

² Temeljna je dihotomija govora na glas i tekst. *Glas* je pritom poruka oblikovana nejezičnom prozodijom, a *tekst* je onaj dio u govoru kojemu je poruka oblikovana jezičnim znakovljem.

(1916 [2000]: 53–66) konstrukt koji on naziva *jezičnom djelatnošću (langage)*, a koju dijeli na *jezik (langue)* i *govor (parole)*. Takvo je viđenje međutim kroz godine prošlo kroz brojne kritičke analize: počevši od pretežnog prihvaćanja De Sussureovih dihotomija uz manje revizije (usp. Jakobson 2008 [1990]: 117–147; Bally 1950 [1932]; Martinet 1982 [1960]), preko oštrijih kritičkih analiza i većih zadiranja u temelje strukturalizma (usp. Hjelmslev 1961 [1943]; Bühler 2011 [1934] i posebno Coseiru 2011 [1967]), sve do pretežnoga odbacivanja strukturalističkih ideja (Chomsky 1957; 1968; 1986), no činjenica je da se i u suvremenoj znanosti zadržala distinkcija između jezika i govora, barem provizorno, neovisno o domeni unutar koje se spomenuti koncepti proučavaju. Odnos je dakle jezika i govora tijekom 20. stoljeća bio vrlo buran i promjenjiv te je bio jedan od središnjih predmeta rasprave u teoriji jezika i općoj lingvistici.

Na distinkciji između jezika i govora u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća izgrađena je i opreka između fonetike i fonologije, i to posebno u radovima N. Trubetzkoya (1971 [1939]), R. Jakobsona³ (2008 [1990]), B. de Courtenaya (1972 [1895]) i drugih. Oko odnosa između tih dviju disciplina u svjetskoj se literaturi prilično mnogo raspravljalo. Pojedini autori zastupali su strogo razdvajanje tih dviju disciplina (Trubetzkoy 1971 [1939]; Pike 1947), drugi su zagovarali ideju da je fonetika dio lingvistike (Coseriu 2011 [1967]: 132–138), a bilo je i onih koji su izjednačavali, barem u određenim segmentima, fonetiku i fonologiju (Martinet 1982 [1960]). U ovome radu zauzeta je pozicija da su fonetika i fonologija odvojene znanstvene discipline koje imaju različite teorijske pristupe i različite metodologije proučavanja, dok je predmet proučavanja jednim dijelom različit (konkretno govorno ostvarenje nasuprot apstraktnom jezičnom sustavu), ali i jednim dijelom isti (proučavanje jednog segmenta jezične djelatnosti – onog koji nastaje drugom artikulacijom). Takvo poimanje odnosa fonetike i fonologije u svojim radovima prihvaćaju, između ostalih, Ohala (1990; 1991), Ladefoged (1993), McGregor (2009), Pierrehumbert (1991); Laver (1994) i Odden (2005). Na sličan način poima se i odnos između fonemike i fonetike. U fonemici se rabe svi oni dometi fonetike koji mogu omogućiti pouzdanije određenje apstraktne fonemske strukture nekog jezika, što posebno dolazi do izražaja pri opisivanju fonemskih varijabilnosti, a svjedoči i o korisnosti taksonomskoga ispreplitanja tih dviju disciplina (usp. Ohala 2013: 661).

³ Radi se velikoj zbirci Jakobsonovih radova prvotno objavljenih između 1930-ih i 1950-ih godina.

U sklopu fonemike razlikuju se tri međusobno isprepletene razine, koje služe fonemskom opisu i omogućavaju objašnjavanje pojedinih fonemskih procesa koji bi ostali nejasno određeni kad interakcije između tih razina ne bilo.

Prva i najniža razina jest razina *razlikovnih obilježja*. Na toj se razini ustanovljuju razlikovna akustičko-artikulacijska obilježja fonema, a sam fonem ovdje se može poimati, u praškom strukturalističkom smislu, kao snop razlikovnih obilježja (usp. Jakobson 2008 [1990]: 288). Razlikovnost se na ovoj razini ostvaruje nelinearno, što znači da se u svrhu konstituiranja linearnih razlikovnih segmenata (fonema) pojedine elementarne jedinice ove razine (razlikovna obilježja) ostvaruju istovremeno. Inzistiranje na nelinearnosti razlikovnih obilježja nužan je preduvjet za pravilno razumijevanje fonema jer je upravo to obilježje ključna njegova razlika prema svojim sastavnim dijelovima – fonem je linearan, razlikovno obilježje nelinearno. Općenito govoreći, razlikovna obilježja služe za opis fonema i klasifikaciju fonemskoga sustava (Lass 1984: 79). Ako pođemo od pretpostavke da je u jeziku bitan kontrast⁴ i da su bitne (samo) razlike⁵, upravo je razlikovno obilježje onaj element kojim se može objasniti različitost dvaju fonema, odnosno uspostaviti zaseban fonemski status pojedinih jedinica. Drukčije ne bi bilo moguće formalno objasniti razliku između fonema /p/ i /b/, /t/ i /d/, /k/ i /g/ i sl. Razina razlikovnih obilježja dakle nije samo opisna razina koja je samoj sebi svrha: ona je polazna razina ključna za razumijevanje konceptata '*isti* ili *različit* fonem', '*jedan* fonem ili *slijed* fonema', '*jest* fonem ili *nije* fonem' – a upravo je to bît fonemike.

Druga je razina *fonemska*. Temeljna jedinica proučavanja na ovoj razini jest fonem. Pošto su fonemima opisana nelinearna razlikovna obilježja (u poglavlju 2), može se govoriti o temeljnom pitanju fonemike: koji fonemi postoje u nekom jeziku. Samim time uspostavljanje fonemskoga inventara (poglavlja 5 i 6) osnovno je zanimanje ove razine. Za to je najbitnije jasno i nedvosmisleno definirati pojam fonema (poglavlje 3), a to ni u kojem slučaju nije jednostavan zadatak. Drugi problem jesu poteškoće u identificiranju fonema, čak i nakon formiranja donekle stabilne definicije fonema, stoga valja razmotriti prednosti i nedostatke pojedinih dostupnih metoda utvrđivanja fonemskoga statusa (poglavlje 3.8.). Postoje slučajevi u kojima fonološke alternacije izmjenjuju fonemski sastav riječi na način da nije sasvim jasno je li došlo do zamjene jednoga fonema drugim ili se radi o različitim položajno uvjetovanim ostvarenjima istoga fonema. S druge strane postoje jedinice čiji izrazi imaju kvantitativno i kvalitativno raznolike morfonološke alternacije, kakav je primjerice stari hrvatski jat. Kako bi

⁴ „A linguistic system is built on the idea of contrasts“ (Spencer 1996: 3).

⁵ „U jeziku postoje samo razlike“ (De Saussure 2000 [1916]: 188).

se na takva pitanja moglo odgovoriti i takve jezične elemente opisati, uvode se još i sporedne (deskriptivne, objasnidbene) razine na kojima su pojedina obilježja neutralizirana, a jedinice koje se tada javljaju apstrakcije su višeg reda. Budući da se time stvaraju jedinice nadređene fonemu – nadređene u smislu da su nepotpuno specificirane (*underspecified*) – jedna se takva razina može zvati *arhifonemskom razinom*. Uvođenje arhifonemske razine usložnjava jezični opis – a kritiku takvih posredničkih razina iznio je i Chomsky (1964) – no pomaže u opisu nekih pojedinosti hrvatskoga fonemskog sustava koje bi inače ostale nejasne. Isto tako mnoštvo se morfonoloških alternacija jedne jezične jedinice može opisivati na izdvojenoj međurazini – *morfonološkoj razini* – na kojoj su temeljne jedinice *morfonemi* (poglavlje 3.7.).

Treća razina jest razina realizacija fonema (poglavlje 4); može ju se smatrati i *površinskom (fonetskom)* razinom. Ta razina primarno pripada u domenu proučavanja govora (fonetiku), no funkcionalna svojstva govornih jedinica koje su materijalno ostvarenje jezičnih jedinica, valja objasniti i u sklopu fonemske teorije. Predodžba o tome je li neki element fonem, slijed fonema ili samo kakva inačica, vrlo je opterećena onime što se čuje u izgovoru (glasovi, slogovi) i onime što se vidi da je napisano (slova). Konkretna realizacija fonema sastavno je lice toga fonema. To lice fonema po definiciji ne može biti fonem sâm – glas i fonem nisu i ne mogu biti jedno te isto, čak i kada su prividno „isti“, npr. /p/ i [p]; to su jedinice koje pripadaju dvjema različitim razinama – ali ono može pomoći u razjašnjavanju jezične prirode pojedinih elemenata. Tako je na primjer u toj distinkciji između apstraktnoga (fonemska razina) i konkretnoga (govor i pismo) posebno zamršen problem refleksa jata: je li to jedan fonem ili slijed fonema; je li to jedan glas (dvoglas) ili su to dva glasa ili su to tri glasa; zašto tu jedinicu (ili slijed jedinica) ponekad bilježimo jednim slovom, ponekad dvama, a ponekad trima slovima? Pokušavati odgovoriti na takva pitanja bilo bi nemoguće i nerazborito bez interakcije jezične i govorne razine. Fonetska se razina dakle u sklopu fonemike proučava isključivo kao sredstvo koje omogućava sagledavanje određene problematike s obaju polova dihotomije jezik/govor.

Lingvistika je primarno deskriptivna znanost (McGregor 2011: 2). To znači da lingvistiku ne zanima kako bi što u jeziku *trebalo* ili *moralo* biti, već kako *jest*.⁶ Tim se načelom povodi i fonemika, što znači da joj je glavni cilj pružiti cjelovit i jasan *opis* fonemskoga sustava. Pod teretom činjenica da u fonologiji postoji mnoštvo teorijskih pristupa, da ne postoji univerzalna, općeprihvaćena fonološka teorija te da hrvatska fonologija značajno kasni u

⁶ Naravno da i u tome postoje iznimke, posebno u moderno doba kada preskriptivizam, normativizam i standardologija dobivaju svoje mjesto u domeni lingvističkog proučavanja.

odnosu na najsuvremenije fonološke domete, javlja se problem određivanja teorijskoga okvira unutar kojega se nastoji pružiti fonemički opis. U takvu nerazmjeru između svjetske fonološke teorije i hrvatske fonološke prakse iluzorno bi i ograničavajuće bilo očekivati priklanjanje samo jednoj fonološkoj teoriji. Stav o eklektičnom pristupu tom teorijskom pluralizmu, kakav prožima i ovo istraživanje, savršeno jasno iznosi Lass (1984: XIII) u predgovoru svojoj knjizi: „I see phonology as a developing, essentially problem-centered discipline, growing through the interactions of complementary approaches with a complex mass of data. Much of yesterday's theory and practice is silently incorporated into today's, and this will continue as long as the subject does. There do not exist anything like full alternative phonological theories; we have a host of partial approaches, each of which does some things well, others badly, and still others not at all. I am suspicious of attempts to push any framework as THE theory; so almost everything, Prague phonology, American structuralism, generative grammar, gets a hearing, because all have something to offer, and all have their part to play in the continuing endeavor to understand how phonology works“.

2. RAZLIKOVNA OBILJEŽJA

2.1. Pojam razlikovnog obilježja

Otkada je uspostavljen⁷, koncept razlikovnih obilježja bio je ključan za opis fonemskih sustava (usp. Lass 1984: 75–100). *Razlikovno obilježje* može se definirati kao najmanja nelinearna akustičko-artikulacijska jedinica čijom se promjenom izaziva promjena u sadržaju jezičnoga znaka (Škiljan 1980: 97), odnosno najmanja zvukovna jedinica kojom se može opisati glasovni sustav (Jelaska 2004: 79). Martinetova (1982 [1960]) se dvostruka artikulacija zaustavila na minimalnim linearnim razlikovnim jedinicama – fonemima. Nedugo zatim Muljačić (1972) je u duhu De Saussureova (2000 [1916]) učenja o jezičnome znaku i fonem promatrao kao jezični (mikro)znak koji je raščlanjiv na sastavne dijelove. Kao i svaki drugi jezični znak i fonem se može razdijeliti na svoj izraz i sadržaj. Sadržaj fonema zove se *alijetet*, a predstavlja čistu razlikovnost koja je nedjeljiva; alijetet je negativno određena vrijednost koja bi se riječima mogla opisati jedino kao 'nije ono drugo'. Izraz fonema zove se *fon*. Muljačić (1972: 5–7) je uvidio da se izraz fonema (fon) može dalje dijeliti na sastavne dijelove, kao što se i izraz morfema (morf) dijeli na foneme. Raščlanjivanje izraza fonema na krajnje, nerastavljive dijelove nazvao je *trećom jezičnom artikulacijom* (op. cit.: 5). Fon se time dijeli na razlikovna obilježja koja se mogu poimati kao krajnji mikroznakovi: izraz razlikovnoga obilježja može se zvati *fonon*, a sadržaj *alteritet* (*ibid.*), ali takva distinkcija više nije posebno korisna jer na razini konkretizacije ionako dolazi do miješanja (simultanog ostvarivanja) fonona jer su razlikovna obilježja nelinearne jedinice.

Fon je dakle – i ovo je bitno naglasiti – također *jezična* jedinica: to je izraz fonema koji se u govoru ostvaruje kao glas (otuda i često poistovjećivanje fona i glasa), a u pismu kao slovo (usp. Muljačić 1972: 6; Škarić 2007: 58). Također valja istaknuti kako je upravo fon (a ne fonem) taj koji se dijeli na razlikovna obilježja. Ta naoko trivijalna informacija ima vrlo važne i dalekosežne posljedice: razlikovna obilježja nisu apstrakcije, već elementarni dijelovi izgovorne i slušne realnosti, stoga ih treba vezati uz konkretizaciju fonema – a upravo je fon konkretizacija fonema – a ne uz same foneme. Kad se govori o „razlikovnim obilježjima fonema“, govori se zapravo o razlikovnim obilježjima *izraza* fonema. No budući da je sadržaj fonema toliko reduciran da je sveden samo na čistu razlikovnost, tako se i fonem pomalo

⁷ Uglavnom se smatra da je za uspostavu ideje o razlikovnim obilježjima zaslužan Roman Jakobson (tako navode i priređivači velike zbirke njegovih radova, usp. 2008 [1990]: 293). Muljačić (1972: 129) međutim tvrdi da je pojam distinktivnog obilježja u svjetsku lingvistiku unio Leonard Bloomfield 1927. godine u radu *What Symbols Shall We Use?* (u suautorstvu s M. Bollingom).

neprecizno razumije kao svoj vlastiti izraz, stoga ne čudi česta brahilogija za kojom se poseže kad se govori o „razlikovnim obilježjima fonema“. U radu se neće dalje inzistirati na toj preciznosti – štoviše, i pojmovi fona i glasa shvaćat će se istoznačno – ali je bitno da je barem na jednome mjestu to pitanje objašnjeno. Ono što se ovdje razumije pod terminom razlikovno obilježje ima i drugačije nazive: Muljačić (1972: 5) ih naziva *inherentnim distinktivnim obilježjima (IDO)* i razlikuje ih od prozodijskih razlikovnih obilježja; Brozović (1991: 411) ih zove *razlikovnim (distinktivnim) obilježjima*, isto tako i Jelaska (2004: 79); Mihaljević (1991) ih zove *glasovnim obilježjima*; Škarić (1991: 83; 2007: 58) ih zove *unutarnjim razlikovnim obilježjima (URO)*.

Obilježja o kojima je riječ nisu nužno uvijek razlikovna. *Razlikovna* su onda kad se različitost dvaju fonema može utvrditi upravo na temelju tih obilježja. Primjerice zvučnost je za šumnike razlikovno obilježje jer u skupini šumnika postoje i zvučni i bezvučni. No za foneme /b/ i /g/, koji spadaju pod šumnike kod kojih je zvučnost inače razlikovna, zvučnost više nije razlikovno obilježje jer su oba zvučna. To samo znači da razlikovnost obilježja ovisi o predmetima koji se opisuju. Vokali su primjerice uvijek zvučni, stoga je za njih zvučnost *zalihosno (redundantno)* obilježje. Nisu dakle sva obilježja razlikovna za sve foneme, ali kad se promatra cjelokupni fonemski sustav, dovoljno je da se barem jedan par fonema razlikuje samo po nekom obilježju kako bi to obilježje imalo status razlikovnoga obilježja.

Postoje i neka otvorena pitanja u fonologiji koja se tiču razlikovnih obilježja. U strukturalističkoj i većem dijelu generativne fonologije razlikovna obilježja *binarne* su naravi, što znači da se radi ili o prisutnosti ili o odsutnosti nekog obilježja. Nisu međutim sva razlikovna obilježja nužno binarna (usp. Lass 1984: 102–124; Spencer 1996: 142; Mielke – Hume 2006: 723–731), ali za potrebe opisa hrvatske fonemike binarna su obilježja dostatna. Postoje i *unarna (singularna, univalentna)* obilježja, koja se uglavnom tiču mjesta artikulacije, kao što su primjerice *labijalan, koronalan, dorsalan* i sl. Unarna obilježja jasno objašnjava Spencer (1996: 113): „The most direct way of capturing a place of articulation is to simply label the place and leave it at that. Thus a labial sound can be marked just [labial]. We do not mark it [+labial], because there is no [–labial]“. Sonornost, vokalska visina, razlika udarnik/vibrant/zatvornik i neki drugi 'problemi' mogu se razjašnjavati i *polivalentnim (n-arnim)* sustavom obilježja (usp. Ladefoged 1971: 91–111; Lass 1984: 104–111). Čini se ipak da binarno određivanje obilježja najbolje odgovara razlikovnoj i kontrastivnoj naravi jezičnoga ustroja (usp. Muljačić 1972: 6; Katamba 1996: 41). Drugo pitanje – koje će se ovdje samo naznačiti u najkraćim crtama – jest pitanje organizacije razlikovnih obilježja unutar fonema. Ako se prihvati Jakobsonovo (2008

[1990]: 288) tumačenje fonema kao snopa razlikovnih obilježja, onda se može postaviti pitanje jesu li razlikovna obilježja i na koji način uređena, imaju li unutarnju organizaciju, ili naprosto dolazi do proizvoljnoga simultanog ostvarivanja tih obilježja. Razne fonološke teorije na to pitanje odgovaraju na različite načine (usp. Goldsmith 1990; Kenstowicz 1994: 452–455; Spencer 1996: 151–164; Clements 2006). Uz stanovitu rezervu, moglo bi se reći da je za opise fonoloških alternacija – a to je bit generativne fonologije (Mihaljević 1991: 9) – i za opise govornih realizacija jezika koji su tipološki bliski, korisno uspostavljanje hijerarhijskih odnosa između razlikovnih obilježja, ali za opis fonemskoga inventara dovoljno je i neorganizirano poimanje sustava razlikovnih obilježja (Jelaska 2004: 89–90).

2.2. Strukturalistička razlikovna obilježja

Sustavno istraživanje najmanjih razlikovnih sastavnica počelo je 1870-ih godina te se intenzivno razvilo u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća. Bloomfield (1933) ukratko objašnjava razlikovna obilježja i razlikuje ih od „sirovih“ nerazlikovnih akustičkih obilježja.⁸ Prvi pokušaji da se iznesu koherentni pregledi razlikovnih obilježja pojavili su se 1939. godine kada Trubetzkoy objavljuje *Grundzüge der Phonologie*, a Van Wijk objavljuje knjigu *Phonologie*. Iduća teorijska i praktična dostignuća u strukturalističkom prikazivanju razlikovnih obilježja težila su sve sustavnijim i konciznijim modelima. Temeljni radovi u kojima se donosi pregled strukturalističkih razlikovnih obilježja svakako su *Preliminaries to speech analysis* (1952) autorā Jakobsona, Fanta i Hallea i *Fundamentals of Language* (1956) Jakobsona i Hallea.

U strukturalističkoj lingvistici sva su razlikovna obilježja binarna (Jakobson – Halle 1988 [1956]: 8). To znači da svako od razlikovnih obilježja uključuje izbor između dvaju članova jedne opozicije koja izražava specifično razlikovno svojstvo različito od svojstava svih drugih opozicija. Obilježja su utemeljena na zvučnim (fizičkim; akustičkim i psihoakustičkim) i artikulacijskim parametrima, no primarno se radi o (psiho)akustičkim obilježjima jer se polazi od pretpostavke da je najvažnija slušateljeva mogućnost da valjano razlikuje foneme (op. cit.: 7–8).

⁸ „The features of sound in any utterance, as they might be recorded in the laboratory, are the *gross acoustic features* of this utterance. Part of the gross acoustic features are indifferent (*non-distinctive*), and only a part are connected with meanings and essential to communication (*distinctive*). The difference between distinctive and non-distinctive features of sound lies entirely in the habit of the speakers” (Bloomfield 1933: 77).

Do godine 1956. bilo je otkriveno 12 parova razlikovnih obilježja koja su uz manje revizije zadržana i u radu *Phonology in relation to phonetics* (1968) Jakobsona i Hallea, a tako ih prikazuje i Muljačić (1972: 56–83). Sva se razlikovna obilježja dijele u dvije skupine: *prozodijska obilježja* i *inherentna obilježja*. Prozodijska obilježja tiču se suprasegmentalnih (nadodsječnih) elemenata, stoga se ona proučavaju u sklopu fonologije sloga i riječi, a ne u fonemici koja se tiče segmentalnih (odsječnih) elemenata – fonema. Prozodijska su obilježja ton, intenzitet i kvantiteta (dužina). *Inherentna obilježja* proizlaze iz izraza fonema, kao što je istaknuto pri početku ovoga poglavlja, što znači da ona opisuju fonem bez obzira na njegovu ulogu u jedinicama više razine – slogovima i morfemima. Inherentna se obilježja dijele na obilježja *sonoriteta* (sonornosti, zvonkosti) i *tonaliteta* (tonalnosti).⁹ Strukturalistička inherentna razlikovna obilježja prikazana su u *Tablici 1*.

Tablica 1 Strukturalistička razlikovna obilježja

OBILJEŽJA SONORITETA	1.	vokalnost ~ nevokalnost
	2.	konsonantnost ~ nekonsonantnost
	3.	nazalnost ~ oralnost
	4.	kompaktnost ~ difuznost
	5.	prekidnost ~ neprekidnost
	6.	stridentnost ~ nestridentnost
	7.	pregradnost ~ nepregradnost
	8.	zvučnost ~ bezzvučnost
	9.	napeti ~ nenapetost
OBILJEŽJA TONALITETA	10.	gravisnost ~ akutnost
	11.	bemoliziranost ~ nebemoliziranost
	12.	diježnost ~ nediježnost

Sva razlikovna obilježja imaju svoje akustičke i artikulacijske korelate te fonološke implikacije. Akustički korelati uglavnom se tiču spektralnog oblika zvuka koji nastaje pri izgovoru fona. Bitni akustički korelati u tome smislu jesu formantska struktura i raspored zvučnoga intenziteta uzduž osi trajanja. Artikulacijski korelati uglavnom podrazumijevaju položaj artikulatora i oblik govornoga prolaza, odnosno narav tijeka zračne struje pri izgovoru. Pod fonološkim implikacijama razlikovnih obilježja misli se jednostavno na činjenicu da se

⁹ Jakobson i Halle prilično nejasno objašnjavaju podjelu na obilježja sonoriteta i tonaliteta: „Sonornosna obilježja iskorišćuju količinu i koncentraciju energije u spektru i vremenu. Tonalnosna obilježja uključuju krajeve frekvencijskog spektra“ (1988 [1952]: 29). Primjerice, obilježje zvučnosti, koje pripada u obilježja sonornosti, u okluzivima se grupira isključivo u vrlo niskom dijelu spektra (u zoni fundamentalne frekvencije; usp. Bakran 1996: 70–83), pa bi prema gore navedenom određenju opreka *zvučan ~ bezzvučan* trebala spadati u obilježja tonaliteta.

diobom fonema prema binarnim opozicijama fonemi grupiraju u određene klase. Primjerice opozicije *vokalnost ~ nevokalnost* i *konsonantnost ~ nekonsonantnost* razdvajaju sve foneme u nekom jeziku na vokale, poluvokale i konsonante. Klase zasnovane na podjelama prema binarnim opozicijama često se nazivaju *prirodnim klasama* (usp. Lass 80–82). Tim dvama aspektima – akustičkim i artikulacijskim korelatima te fonološkim implikacijama – mogu se definirati sva razlikovna obilježja. Određenje pojedinih parova razlikovnih obilježja na temelju tih aspekata prikazani su u *Tablici 2*.

Tablica 2 Pregled i određenje strukturalističkih razlikovnih obilježja

1.	vokalnost (otvornost) ~ nevokalnost (neotvornost)	akustički korelati	jasno određena formantska struktura; bez šuma ~ odsutnost jasne formantske strukture; s manje ili više šuma
		artikulacijski korelati	slobodni prolaz zračne struje bez suženja u govornom prolazu ~ slobodan prolaz, ali sa suženjem u govornom prolazu
		fonološke implikacije	opreka dijeli glasove u skupine vokalskih glasova (vokali) i nevokalskih (poluvokali i konsonanti)
2.	konsonantnost (zatvornost) ~ nekonsonantnost (nezatvornost)	akustički korelati	nizak zvučni intenzitet; šuman (neharmoničan) zvuk ~ visok zvučni intenzitet; harmoničan zvuk
		artikulacijski korelati	prisutnost prepreke zračnoj struji u govornom prolazu ~ odsutnost prepreke zračnoj struji
		fonološke implikacije	opreka dijeli glasove u skupine konsonantskih glasova (šumnici i zvanačnici) i nekonsonantskih glasova (poluvokali i vokali)
3.	nazalnost (nosnost) ~ oralnost (nenosnost)	akustički korelati	šira raspršenost zvučne energije; prisutnost nazalnih formanta koji maskiraju oralne ~ uža raspršenost zvučne energije; odsutnost nazalnih formanta
		artikulacijski korelati	zračna struja prolazi i kroz usnu i kroz nosnu šupljinu ~ zračna struja prolazi samo kroz usnu šupljinu
		fonološke implikacije	opreka dijeli foneme na nazale i bukale (orale, usnike)
4.	kompaktnost (cjelovitost) ~ difuznost (raspršenost)	akustički korelati	grupiranje zvučne energije u središnjem dijelu spektra ~ zvučna je energija raspršena ili je grupirana u visokom ili niskom dijelu spektra
		artikulacijski korelati	temeljno izgovorno mjesto u prednjem dijelu usne šupljine ~ izgovorno mjesto u stražnjem dijelu usne šupljine

		fonološke implikacije	opreka dijeli foneme s obzirom na izgovorno mjesto: kompaktni su palatalni, velarni (i uvularni) konsonanti i otvoreni vokali, a difuzni su labijalni, dentalni, alveolarni, prepalatalni konsonanti i zatvoreni vokali
5.	prekidnost (diskontinuiranost) ~ neprekidnost (kontinuiranost)	akustički korelati	nagli (i ponekad potpuni) pad zvučne energije tijekom izgovora ~ bez značajnog pada zvučne energije tijekom izgovora
		artikulacijski korelati	suženje u govornom prolazu formira se brzo; veće suženje ~ suženje se formira sporo; manje suženje
		fonološke implikacije	prekidni su okluzivi, afrikate, nazali i vibranti; neprekidni su svi vokali i poluvokali, likvidi i frikativi
6.	stridentnost (oštrost) ~ nestridentnost (blagost)	akustički korelati	jači šum; manje harmoničnog zvuka ~ slabiji šum ili bez šuma; više harmoničnoga zvuka
		artikulacijski korelati	visok stupanj suženja koji stvara turbulentnu zračnu struju ~ niži stupanj suženja, bez turbulentnih strujanja
		fonološke implikacije	stridentni su frikativi (osim /h/) i afrikate; ostali konsonanti i svi vokali su nestridentni
7.	pregradnost (glotaliziranost) ~ nepregradnost (neglotaliziranost)	akustički korelati	brže otpuštanje zvučne energije; nagli završetak glasa ~ sporije otpuštanje zvuka; postupni završetak glasa
		artikulacijski korelati	pri izgovoru pregradnih glasova glasnice stvore potpunu zapreku zračnoj struji nakon čega slijedi glotalni prasak, a kod nepregradnih ne dolazi do takva zatvaranja glasnica
		fonološke implikacije	opreka dijeli glasove na glotale i neglotale; ova opreka nije razlikovna za hrvatski jezik (jer su svi hrvatski fonemi nepregradni)
8.	zvučnost ~ bezzvučnost	akustički korelati	harmoničan zvuk u niskom dijelu spektra ~ bez harmoničnog zvuka u niskom dijelu spektra
		artikulacijski korelati	pri izgovoru glasnice titraju ~ glasnice ne titraju
		fonološke implikacije	razlikovna opreka unutar klasa frikativa, afrikata i okluziva, gdje dijeli foneme na zvučne i bezzvučne; vokali i sonanti su inherentno zvučni, za njih je ova opreka redundantna
9.	napetost ~ nenapetost (labavost)	akustički korelati	jasnije istaknuti formanti; više zvučne energije ~ manje jasno istaknuti formanti; manje ukupne zvučne energije
		artikulacijski korelati ¹⁰	veća mišićna napetost; veća deformacija govornog prolaza ~ manja mišićna napetost; manja deformacija govornog prolaza

¹⁰ Otežavajuća je okolnost u ustanovljivanju korelata za ovu opreku to što je *napetost* i kao fonetski pojam i kao razlikovno obilježje prilično neprecizno određena. Škarić (2007: 62) ju određuje kao obilježje izgovora s „opažajno više mišićne snage“. Mihaljević navodi da je za napete glasove „karakterističan svjestan i jasno izražen pokret koji traži velik mišićni napor“ (1991: 116). Iako napetost ima i akustičke i artikulacijske korelate (usp. Jakobson – Halle 1988 [1956]: 30), Laver zaključuje da se napetost od labavosti (nenapetosti) može razlikovati samo ugrubo:

		fonološke implikacije	napeti su zatvoreni vokali, bezvučni konsonanti i pojedini sonanti s višim stupnjem suženja (npr /k/ i /p/)
10.	gravisnost (tamnost) ~ akutnost (svijetlost)	akustički korelati	veća koncentracija zvučne energije u nižim dijelovima spektra ~ veća koncentracija energije u nižim dijelovima spektra
		artikulacijski korelati	izgovorno mjesto na perifernim (sasvim prednjim ili sasvim stražnjim) dijelovima usne šupljine ~ izgovorno mjesto na središnjim dijelovima usne šupljine
		fonološke implikacije	opreka dijeli glasove s obzirom na tvorbeno mjesto; gravisni su labijali, labiodentali, velari i zaobljeni vokali; akutni su dentali, alveolari, palatali i srednje zatvoreni vokali
11.	bemoliziranost (sniženost) ~ nebemoliziranost (nesniženost)	akustički korelati	prisutnost tendencije smanjenja zvučnog intenziteta u području viših frekvencija ~ odsutnost smanjenja intenziteta u višim frekvencijama
		artikulacijski korelati	sužavanje usnenog otvora ~ bez sužavanja usnenog otvora
		fonološke implikacije	opreka dijeli glasove prema angažmanu usnica pri izgovoru; bemolizirani su labijalni i labiodentalni konsonanti te zaobljeni vokali; ostali su fonemi nebemolizirani
12.	diježnost (povišenost) ~ nediježnost (nepovišenost)	akustički korelati	prisutnost tendencije povećanja zvučnog intenziteta u području viših frekvencija ~ odsutnost povećanja intenziteta u višim frekvencijama
		artikulacijski korelati	dodatno suženje govornog prolaza pri sredini tvrdog nepca; proširenje stražnjeg usnog otvora ~ bez suženja pri tvrdom nepcu; bez proširenja stražnjeg usnog otvora
		fonološke implikacije	diježni su srednjjetvrdonepečani fonemi i prednji zatvoreni vokali, ostali su fonemi nediježni; ima minimalne fonološke implikacije, zbog čega je u mnogim opisima hrvatskoga jezika ovo obilježje nerazlikovno

Opis hrvatskih fonema prema strukturalističkim razlikovnim obilježjima dobio je svoje mjesto u gotovo svakoj hrvatskoj gramatici. Ovdje izneseni popis strukturalističkih obilježja prvotno je konstruiran s namjerom da njime bude moguće opisati fonemski sustav bilo kojega svjetskog jezika. Pokazalo se ipak da u opisima pojedinih jezika nije moguće sve foneme razlučiti s ovih 12 parova razlikovnih obilježja, stoga se ponekad rabe i provizorne, prilagođene opozicije kao što su *labijaliziranost* ~ *nelabijaliziranost* ili *intermitentnost* ~ *neintermitentnost* (usp. Muljačić 1972: 67). Također, postoje jezici koji ne iskorištavaju sve razlikovne opozicije, što znači da postoje opreke koje su uvijek redundantne, a samim time i nepotrebne za adekvatan opis nekog jezika. Time se hoće reći da, usprkos težnji k univerzalnosti, strukturalistička

„Tense and lax settings of overall muscular tension in the supralaryngeal part of the vocal apparatus are able to be perceptually differentiated only in a fairly gross way“ (1994: 418).

obilježja ipak se u praksi prilagođavaju prirodi pojedinoga jezika, a tako je i u slučaju hrvatskoga jezika.

Prvi opis hrvatskih fonema dao je Jakobson (1949: 421), i to za ono što je zvao hrvatskosrpskim književnim jezikom. Taj opis raspolaže samo sa šest razlikovnih obilježja: *vokalnost, nazalnost, saturiranost, gravisnost, zvučnost*. Osim što je znatno zastario, u opisu se ne javlja fonem /j/. Tek je kasnije, krajem 1960-ih, Dalibor Brozović dokazao fonemski status fona [j], npr. u minimalnim parovima *mi ~ mij* (imperativ glagola *miti*), *iako ~ jako* i sl. U nizu svojih radova Brozović (1968; 1972; 1972–1973) je iznio svoj opis hrvatskih fonova, a taj je opis usavršio i objavio na jednome mjestu u svojoj *Fonologiji* (1991: 410–411 i u gotovo neizmijenjenom obliku 2007: 198). Od starijih strukturalističkih opisa važniji su Muljačić (1972: 123) i Barić *et al.* (1979: 20), a novije donose Brozović (1991; 2007), Škarić (1991: 359), Barić *et al.* (2003: 48), Silić – Pranjković (2005: 16). Iako pripadaju istome strukturalističkom teorijskom modelu, navedeni se opisi fonema razlikuju u samom definiranju razlikovnih obilježja, u konkretnim obilježjima koja su u uporabi i u fonovima koji su uključeni u opis. Ovdje će se u sklopu fonemike razmotriti samo obilježja razlikovnih fonova – onih fonova koji su tipična ostvarenja fonema (usp. poglavlje 4). U obzir će se uzeti i relativno sporni fonemi kao što su slogotvorno [r] i dugi refleks jata, iako se o njihovu fonemskom statusu raspravlja u poglavlju 6. Hrvatski fonemi opisuju se prema razlikovnim obilježjima objašnjenim u *Tablici 2*, uz manje modifikacije koje su u nastavku obrazložene. Svaki par obilježja dijeli hrvatske foneme u dvije skupine: oni koji imaju pozitivno određeno obilježje i oni koji imaju negativno određeno obilježje. Navođenje ili nenavođenje redundantnih razlikovnih obilježja metodološko je pitanje: navođenjem se pruža potpuniji i iscrpniji opis, ali se potiru razlike između obilježja koja su razlikovna i nerazlikovna za pojedine fonove; nenavođenjem je opis ekonomičniji i prikazuje samo razlikovna obilježja. Budući da se u strukturalizmu na fonem gleda kao na „čistu drugost“ (Jakobson – Halle 1988 [1956]: 56), ovdje određujemo samo razlikovna obilježja hrvatskih fonema, i to znakom '+' za prisutnost, a znakom '-' za odsutnost obilježja, dok redundantna obilježja ostaju nespecificirana. Strukturalistička razlikovna obilježja hrvatskih vokalskih i sonantskih fonema prikazana su *Tablicom 3*, a konsonantske foneme prikazuje *Tablica 4*.¹¹ Znakovi za fonove doneseni su prema posljednjoj ažuriranoj međunarodnoj fonetskoj abecedi (IPA 2005).

¹¹ Takva raspodjela na dvije tablice motivirana je isključivo prostornim ograničenjem i nema fonoloških implikacija.

Tablica 3 Strukturalistička razlikovna obilježja vokalskih i sonantskih fonema

	i	ie	e	a	o	u	ɾ	r	j	v	l	ʎ	m	n	ɲ
vokalnost	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
šumnost	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nazalnost							-	-	-	-	-	-	+	+	+
kompaktnost	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+
difuznost	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-
prekidnost							+	+	-	-	-	-	+	+	+
stridentnost							-	-	-	-	-	-	-	-	-
zvučnost															
napetost	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+
gravisnost	-	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-
akutnost	+	+	+	-	-	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+

Tablica 4 Strukturalistička razlikovna obilježja konsonantskih fonema

	p	b	f	t	d	ts	s	z	ʃ	ʒ	tc	dz	tʃ	dʒ	k	g	h
vokalnost	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
šumnost	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nazalnost																	
kompaktnost	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
difuznost	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
prekidnost	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-
stridentnost	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-
zvučnost	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
napetost	+	-	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
gravisnost	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
akutnost	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-

Znak '+' označava prisutnost nekog obilježja neovisno o izrazitosti toga obilježja (npr. stridentnost se ostvaruje stupnjevito) i neovisno o vrsti ostvarivanja obilježja (npr. postoje

različite vrste prekidnosti). Obilježja u tablicama 3 i 4 prvenstveno su akustička, čime se ističu slušne karakteristike koje su važne za razumijevanje, a tek se sekundarno radi o artikulacijskim obilježjima. Zbog toga je klasično strukturalističko obilježje *konsonantnost ~ nekonsonantnost* ovdje zamijenjeno akustičkim obilježjem *šumnost ~ nešumnost*, a tim se obilježjem fonovi dijele na šumnike s jedne strane i sonante i vokale s druge strane. Takav pristup imaju i Muljačić (1972), Brozović (1991), Barić *et al.* (2003) i Silić – Pranjković (2005). Obilježja kompaktnosti i difuznosti te gravisnosti i akutnosti ovdje su predočena samostalno jer takav pristup u hrvatskome pruža veću razlučivost fonova, pogotovo vokala. Akustički je nemoguće da se kompaktnost i difuznost ili gravisnost i akutnost ostvaruju istovremeno, ali je moguće da pojedini fonovi budu negativno određeni s obzirom na oba pola navedenih obilježja. Takav je slučaj s vokalima [o] i [e], koji su nekompaktni i nedifuzni. Ta dva para obilježja jasno pokazuju akustičko-artikulacijsku određenost razlikovnih obilježja: sagledamo li raspodjelu fonova prema tim obilježjima, uočavamo klasičnu podjelu prema tvorbenome mjestu – dvousnjeni i zubnousnjeni; zubni i nadzubni; tvrdonepčani; mekonepčani – stoga su tim redoslijedom šumnici i poredani u *Tablici 4*. Na obilježje nosnosti (nazalnosti) također se gleda akustički; ne misli se na toliko na način artikulacije koliko se nosnost shvaća kao akustička karakteristika nosne rezonancije (usp. Bakran 1996: 120–123). Nosnost je zalihosna za vokale jer u hrvatskome standardnom jeziku ne postoje nazalni vokali, ali omogućuje potanje diferenciranje unutar skupine sonanata. Prekidnost je također zalihosna za vokale (jer su svi vokali neprekidni), ali omogućuje detaljnije diferenciranje unutar skupine šumnika. Obilježje zvučnosti bitno je za razlikovanje šumnika, koji se i asimiliraju prema tome obilježju, a za vokale i sonante to je obilježje zalihosno. Zvučnost je bitna i zbog svoje povezanosti sa sonornošću, a samim time i zbog slogovnih implikacija (v. poglavlje 4). U isključivom je odnosu sa zvučnošću napetost. U hrvatskome su napeti oni glasovi koji nisu zvučni, iako je, za razliku od zvučnosti, napetost razlikovna i za vokale i za sonante. Stridentnost je za vokale također neprimjenjiva, a u klasi šumnika razdvaja frikative i afrikate (stridentne) od okluziva (nestridentnih). Brozović (1991; 2007) i Barić *et al.* (1973; 2003) navode i da je sonant [v] stridentan, no govoriti o stridentnosti aproksimantnoga fona u fonetskome je (akustičkome) smislu neprihvatljivo jer su aproksimanti „među najsonornijim oralnim glasovima“ (Ladefoged – Maddieson 1996: 182).¹² O fonu [v] može se govoriti kao o stridentnome glasu, ali tada valja ima na umu da se radi o zvučnome frikativu [v] koji je hrvatskome inačica fonema /f/, a ne o aproksimantu [v]. U klasičnim strukturalističkim opisima fonovi se diferenciraju i prema

¹² Aproksimanti gube na zvučnosti, a samim time i na ukupnoj sonornosti, primjerice u engleskome kad se nađu ispred bezzvučnih glasova (usp. Ladefoged 2001: 55), ali hrvatskome to nije slučaj.

obilježjima bemolnosti i dijeznosti, a tako čini i Brozović (1991; 2007). U hrvatskome ta dva obilježja imaju minimalnu fonetsku vrijednost (usp. Škarić 2007: 67–68), a fonološke vrijednosti u hrvatskome načelno nemaju, stoga su iz ovoga opisa izostavljeni.

2.3. Generativna razlikovna obilježja

Ukidanjem posredne (mor)fonološke razine¹³, čime u interakciju – posredstvom fonoloških pravila – dolaze temeljna (leksička) i površinska (fonetska) razina, koncept fonema ozbiljno je došao u pitanje, barem u dotadašnjem strukturalističkom smislu (Dresher 2011: 258). Apstraktna jedinica kojom su se izgovoreni glasovi generalizirali – fonem – ukinuta je skupa s cjelokupnom fonološkom razinom, koja je tada redefinirana jedino kao konačan skup fonoloških pravila. Govorna realnost opisivala se takozvanim *segmentima* koje se poimalo kao matrice razlikovnih obilježja. Budući da se radi o govornim jedinicama koje su konkretizirane na fonetskoj razini, obilježja su se nazivala *fonetskim* (Chomsky – Halle 1968: 298) ili *glasovnim* (Mihaljević 1991: 111). Fonetska obilježja trebala bi biti univerzalna i predstavljati ukupne čovjekove fonetske mogućnosti; time je naglasak stavljen na izgovornu (artikulacijsku) narav obilježja, dok je slušna (akustička) narav stavljena u drugi plan iako nije zanemarena. U generativnoj fonologiji obilježja se definiraju s obaju aspekata: artikulacijski gledano to su naredbe koje mozak šalje govornim organima da bi mogli izvesti radnje potrebne za proizvodnju nekog glasa; akustički gledano razlikovna su obilježja obavijesti koje mozak traži u zvučnom valu da bi mogao identificirati pojedine glasove ostvarene u njemu (Mihaljević 1991: 111). Svrha obilježja nije deskriptivna, već je utilitarna: budući da je cilj fonologije u generativnoj lingvistici opisivanje fonoloških alternacija, odnosno uspostavljanje pravila koja njima upravljaju, obilježja trebaju omogućiti uspostavljanje *prirodnih klasa glasova*, čime se pak omogućuje formalno popisivanje fonoloških pravila, što je u prvom redu bio i cilj (Mihaljević 1991: 111; Jelaska 2004: 82).¹⁴

Standardni generativni fonološki sustav obilježja iznesen je u knjizi *The Sound Pattern of English* (SPE) (1968) Noama Chomskyja i Morrisa Hallea. Osnovna kritika upućena prethodnome (strukturalističkom) temeljnom radu koji se bavio razlikovnim obilježjima – *Preliminaries to speech analysis* (Jakobson – Fant – Halle 1952) – bio je taj da „sustav koji su

¹³ Usp. Chomsky (1964) za raspravu o ukidanju posredne (mor)fonološke razine i o pitanjima taksonomskog i sistematičkog fonema.

¹⁴ I u strukturalističkoj lingvistici razlikovna obilježja uspostavljala su prirodne klase glasova (v. str. 15) koje olakšavaju opis morfonoloških alternacija, samo što je način rezoniranja ondje i ovdje potpuno drugačiji.

predložili Jakobson, Fant i Halle ne može adekvatno opisati sve glasovne razlike¹⁵ koje se pojavljuju u prirodnim jezicima i stoga je morao biti zamijenjen“ (Mihaljević 1991: 112).¹⁶ Jakobson, Fant i Halle nastojali su stvoriti što ekonomičniji sustav obilježja, stoga su ujedinjavali u jedno obilježje različite opozicije. Tako je obilježje difuznosti ujedinjavalo opoziciju visok/nevisok kod samoglasnika i opoziciju anterioran/neanterioran kod suglasnika. Time ne samo da je opis postao vrlo složen nego se i pokazalo da opozicije koje su ujedinjavane u isto obilježje (npr. faringaliziranost i zaobljenost kao bemolnost) ne mogu biti opisivane istim obilježjem jer u nekim jezicima funkcioniraju kao potpuno nezavisne opozicije (Chomsky – Halle 1968: 306). Navedeni nedostaci naveli su Chomskyja i Hallea, a kasnije i druge generativne fonologe, na stvaranje novoga generativnog modela razlikovnih obilježja.

Obilježja koja donosimo navedena su prema Chomsky – Halle (1968) i Mihaljević (1991) iako postoje i alternativna rješenja (npr. Gussenhoven – Jacobs 2005: 60ff). Ne navode se sva obilježja prikazana u SPE, već ona koja mogu klasificirati hrvatske „segmente“. Obilježja se dijele u četiri skupine (peta skupina prozodijska su obilježja, koja za ovu prigodu nisu bitna), koje se dalje dijele sveukupno u 16 podskupina. *Tablica 5* prikazuje 16 glasovnih obilježja i njihove klasifikacijske učinke. Svako obilježje ima pozitivno (+) ili negativno (–) određenu vrijednost, a redundantna se obilježja u tablicama (matricama) ne specificiraju.

Tablica 5 Generativna razlikovna obilježja

GLAVNA OBILJEŽJA	[±silabički]	razlučuje suglasnike od samoglasnika
	[±sonoran]	dijeli vokale i sonante od šumnika
	[±konsonantski]	dijeli konsonante od vokala i poluvokala
OBILJEŽJA MJESTA ARTIKULACIJE	[±anterioran]	dijeli labijalne, dentalne i alveolarne glasove od ostalih
	[±koronalan]	dijeli dentalne, alveolarne i palatoalveolarne suglasnike od ostalih glasova
	[±visok]	dijeli zatvorene vokale i poluvokale od ostalih glasova
	[±nizak]	dijeli otvoreni vokal od ostalih vokala
	[±stražnji]	dijeli stražnje vokale i velare od ostalih glasova
	[±zaobljen]	redundantno obilježje koje dijeli vokale [u] i [o] od ostalih vokala

¹⁵ Promaklo im je da u strukturalizmu svrha nije ni bila opisati sve *glasovne* razlike, već sve *fonemske (razlikovne)* razlike.

¹⁶ S vremenom se pokazalo da se ne može govoriti o standardnom, univerzalnom sustavu razlikovnih obilježja, na što upućuju mnogobrojne revizije modela prikazanog u SPE (Lass 1984: 82ff; Katamba 1996: 42ff).

	[±nazalan]	dijeli nazale od ostalih glasova
	[±lateralan]	dijeli [l] i [ʎ] od ostalih glasova
OBILJEŽJA NAČINA ARTIKULACIJE	[±kontinuiran]	dijeli frikative od afrikata i okluziva
	[±zadržana eksplozija] ¹⁷	dijeli okluzive od afrikata i frikativa
	[±napet]	redundantno obilježje koje dijeli zatvorene vokale od ostalih vokala
OBILJEŽJA IZVORA	[±zvučan]	dijeli zvučne konsonante od bezvučnih
	[±stridentan]	dijeli nesonorne afrikate i frikative od ostalih konsonanata

Glavna obilježja (major class features) zasnivaju se na ideji da se govorni prolaz pojednostavljeno može promatrati kao izmjenjivanje većega ili manjega suženja, odnosno izmjenjivanje otvora i zatvora. Stoga su tri obilježja u ovoj skupini namijenjena razdvajanju glasova u kategorije suglasnika i samoglasnika te vokala, poluvokala, sonanata i šumnika. *Obilježja mjesta artikulacije (cavity features)* zamjenjuju klasična strukturalistička obilježja kompaktnosti, difuznosti, akutnosti i gravisnosti obilježjima koja preciznije i jasnije sugeriraju mjesto artikulacije, dakle mjesto najvećega suženja u govornom prolazu, i to prema podjeli kakvu je u svjetsku fonetiku unijela IPA. Prednost je što se sada vokali mogu opisati znatno jasnijim i konkretnijim obilježjima koja impliciraju podignutost ili spuštenost jezika, odnosno njegovu pomaknutost unaprijed ili unatrag. Nedostatak je što se takvim opisom gubi artikulacijska paralela između tvorbe vokala i konsonanata (npr. nadzubni i velarni konsonanti u relaciji su, tim redom, s prednjim i stražnjim vokalima). *Obilježja načina artikulacije (manner of articulation features)* zasnivaju se na načinu na koji se zračna struja manipulira u govornome prolazu tijekom izgovora glasova. *Obilježja izvora (source features)* tiču se načinā na koje se zračna struja oblikuje primarno u larinksu, a sekundarno u supralaringalnim šupljinama, i to u smislu rezonancijskih karakteristika. *Tablica 6* prikazuje hrvatske fonove određene generativnim razlikovnim obilježjima.

¹⁷ Obilježje [±zadržana eksplozija] Mihaljević objašnjava kao obilježje koje dijeli okluzive od afrikata i frikativa jer „kod afrikata je oslobađanje zatvora postepeno tako da neko vrijeme govorni organi imaju isti položaj kao kod srodnih frikativa. (...) Kod okluziva je eksplozija momentalna pa nema frikativne faze“ (1991: 116). Međutim, Bakran (1996: 109f) na temelju spektrogramске analize zaključuje da je kod afrikata „okluzivni dio kraći od trajanja okluzije kod samih okluziva, tako da afrikate uvijek traju kraće od jednostavnog zbroja inherentnih trajanja okluziva i frikativa“. Sudeći prema tome, a suprotno Mihaljevićevoj tvrdnji, okluziva je kod afrikata brža, trenutačnija od okluzije u okluziva, stoga bi upravo okluzivi trebali imati pozitivno određeno obilježje zadržane eksplozije, a ne afrikate. Također, eksplozija kod okluziva (čak i ispred frikativa) može biti još dodatno zadržana ako se ostvaruje na morfemskoj granici, što je jasno u riječi *nadživjeti* (usp. i Brozović 1991: 430–431).

Tablica 6 Generativna razlikovna obilježja hrvatskih fonova (prema Mihaljević 1991: 118). Simboli za fonove nisu doneseni prema IPA-i, već kako je u originalu.

	p	b	f	v	t	d	s	z	š	ž	c	ć	đ	č	dž	k	g	h	m	n	nj	l	lj	r	j	i	e	a	o	u	
silabički	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	
sonoran	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
konsonantski	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
anterioran	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-						
koronalan	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-					
visok	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	+
nizak																											-	-	+	-	-
stražnji	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
zaobljen																											-	-	-	+	+
nazalan																				+	+	+									
lateralan																							+	+	-						
kontinuiran	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+					
zadr. ekspl.	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-					
napet																											+	-	-	-	+
zvučan	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+					
stridentan	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					

2.4. Višeglasna razlikovna obilježja

Višeglasni (autosegmentalni) pristup obilježjima u stranoj literaturi zastupljen je u djelima McCarthyja (1988), Goldsmitha (1990), Clementsa (2006) i mnogih drugih. Njihova velika zastupljenost posljedica je i činjenice da višeglasni pristup nije određen samo jednim teorijskim okvirom, već je to koncept nastao u relaciji s *optimalnosnom teorijom (optimality theory*; usp. McCarthy 2004) i *upravnom fonologijom (dependency phonology*; usp. Anderson – Ewen 1987), a zamjetni su i utjecaji kognitivne lingvistike (usp. Evans – Green 2006: 255–269). U hrvatskoj fonologiji, koja je u najvećoj mjeri još uvijek strukturalistička, višeglasni opisi javljaju se samo iznimno, na primjer u Jelaska (2004: 84–88), dok šire preglede cjelokupne autosegmentalne fonologije ili njezinih ogranaka daju Mihaljević (1991: 62–78) i Mandić (2005).

Osnovna pretpostavka višeglasnog pristupa razlikovnim obilježjima jest da između obilježja koja određuju pojedine glasove i njihove klase postoje hijerarhijski utvrđeni odnosi. Za razliku od strukturalističkih i ranijih generativnih pristupa, u višeglasnoj se fonologiji razlikovna obilježja poimaju kao organizirani i međusobno ovisni sustavi. Prednost je takvoga opisa višestruka. Opis je ne samo ekonomičniji, jer se s manjim brojem ukupnih obilježja može opisati više glasova, nego mu je i deskriptivna moć – pogotovo u komparativnoj i dijalektalnoj fonologiji – veća naspram strukturalističkih pristupa (Jelaska 2004: 91).

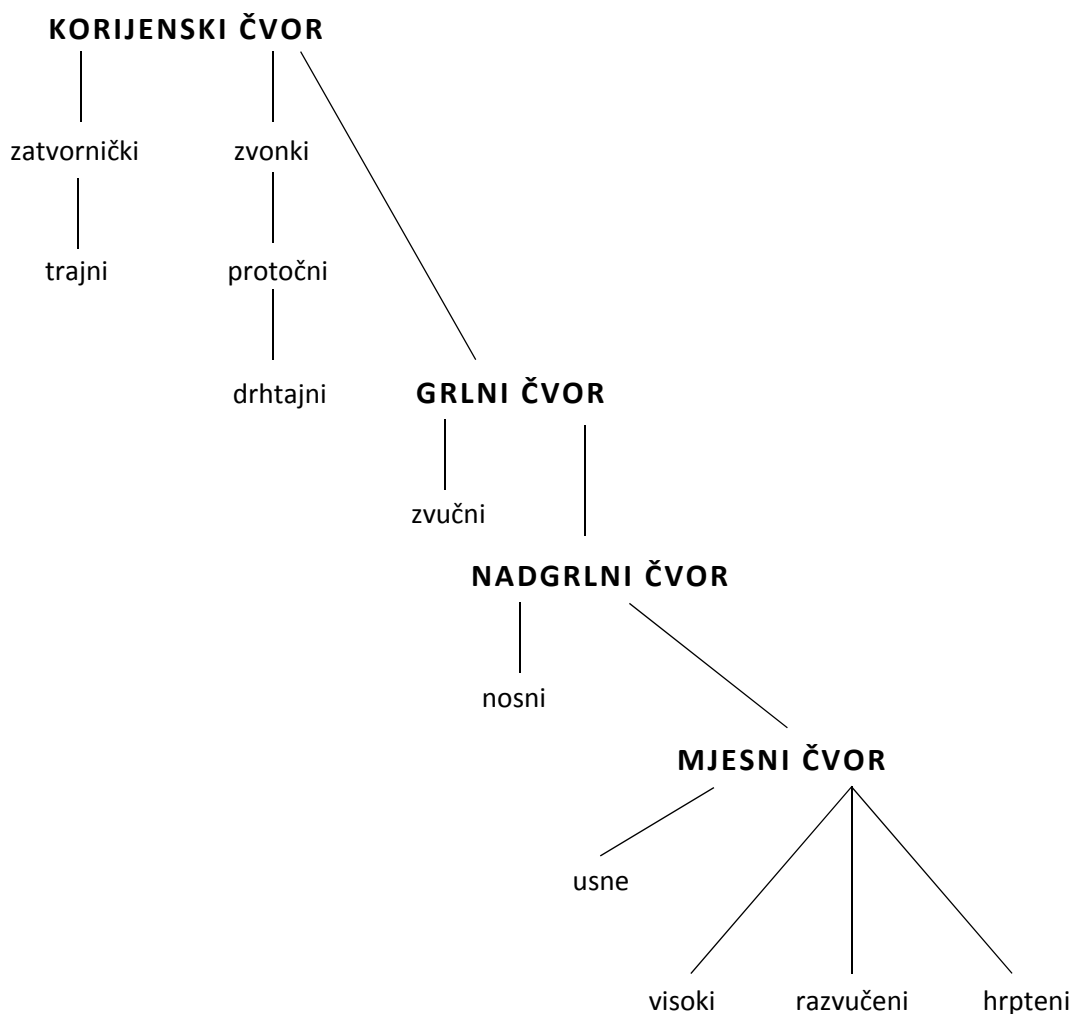
Uvažavajući teoriju kognitivne lingvistike, u višeglasnim se opisima rabi razlika između *prototipnih* i *rubnih* članova sustava.¹⁸ Prototipnost nekoga glasa veća je što je s manje obilježja taj glas potrebno opisivati. Analogno tome rubni se glasovi – najčešće zbog svoje specifičnosti – moraju određivati sa znatno više obilježja. To ima izravne posljedice i na percepciju fonemskoga inventara (omjer prototipnih i rubnih glasova), ali i na modele učenja i razvoja jezika: pokazalo se da djeca ranije usvajaju prototipne glasove poput [p], [t] i [a], dok rubnije glasove poput [r], [ʎ], [tʃ] i [tʂ], koji su određeni kompleksnijom hijerarhijom obilježja, usvajaju kasnije. Budući da je jednim dijelom utemeljen na kognitivnoj lingvistici, višeglasni opis može se doimati kao intuitivniji i logičniji iako nije nužno jednostavniji.

Hijerarhijska struktura razlikovnih obilježja isključuje mogućnost tabličnog (matričnog) prikazivanja. Višeglasni opis sastoji se od četiriju neravnopravno uređenih čvorova. *Korijenski* ili *osnovni čvor* predstavlja sam glas, pa se uz njega vežu obilježja *zatvornički* i *zvonki*, s potkategorijama *trajni*, *protočni* i *drhtajni*. Povezan je s osnovnim obilježjima izgovornoga

¹⁸ Za fonemsku rubnost i prototipnost v. poglavlje 5.

načina. Takvom se podjelom razdjeljuju otvornici i zatvornici. Drugi je čvor *grlni*. On predstavlja grlo (glotis) kao mjesto glasničenja (foniranja), što u hrvatskome određuje obilježje *zvučnosti*. *Nadgrlni* čvor kao potkategoriju ima obilježje *nosni*. Četvrti je čvor *mjesni*. On obuhvaća obilježje *usneni*, koje u hrvatskome nije razlikovno, te obilježja *visoki* (dijeli nepčanike i prednje vokale od ostalih glasova), *hrpteni* (za stražnje vokale i konsonante) i *razvučeni*. Takva raspodjela obilježja na čvorove pretpostavlja da se obilježja mogu različito spajati i da su glasovi s većim brojem obilježja unutar istog čvora rubniji (Jelaska 2004: 85). Grlni, nadgrlni i mjesni čvor neovisni su jedan o drugome, što znači da pojedinim glasovima mogu biti dodijeljena obilježja na bilo kojem o tih čvorova. Organizacija višeglasnih razlikovnih obilježja prilagođena hrvatskomu jeziku prikazana je na *Slici 1* (prema Jelaska 2004: 86).

Slika 1 Organizacija višeglasnih razlikovnih obilježja

Od strukturalističkih ili ranijih generativnih opisa zadržana su obilježja *konsonantnost*, *sonornost*, *kontinuiranost* i *lateralnost*. Kao novo obilježje uvedena je *rofonost* koja je tipično obilježje rofonih glasova.¹⁹ Rofonost se u hrvatskome ostvaruje kao *vibrantnost* (*drhtajnost*) ili *dotačnost*. U prikazu višeglasnih obilježja rabe se znakovi '<' i '>' koji označavaju razgranate vrijednosti (obilježeno/neobilježeno). Kod slivenika neobilježena (predvidiva) je prekidnost, koja se iskazuje nenavođenjem (stoga se prikazuje [zatvornički] > [trajni]). Za slivene otvornike (dvoglasnike) obilježena je visokost, koja se navodi, a neobilježena se ne navodi, već na nju upućuje znak '<'. *Tablica 7* (na sljedećoj stanici) prikazuje hrvatske glasove određene prema višeglasnim razlikovnim obilježjima.

¹⁹ Glasovi [r, ɾ, ɹ, ʀ, ʁ, ʕ, ʁ, ɻ] nazivaju se *rofonim* ili *rotičkim glasovima*. Takvi se glasovi grupiraju u jednu klasu uglavnom na temelju perceptivne (slušne) sličnosti. O poteškoćama fonetskoga određenja te klase glasova v. Laver (1994: 553).

Tablica 7 Višeglasna razlikovna obilježja hrvatskih glasova (prema Jelaska 2004: 87).

GLAS	ČVOROVI			
	Osnovni	Grlni	Nadgrlni	Mjesni
p	[zatvornički]			usne
b	[zatvornički]	[zvučan]		usne
t	[zatvornički]			
d	[zatvornički]	[zvučan]		
k	[zatvornički]			[hrpteni]
g	[zatvornički]	[zvučan]		[hrpteni]
f	[zatvornički]	[trajni]		usne
s	[zatvornički]	[trajni]		
z	[zatvornički]	[trajni]	[zvučan]	
š	[zatvornički]	[trajni]		[visok]
ž	[zatvornički]	[trajni]	[zvučan]	[visok]
h	[zatvornički]	[trajni]		[hrpteni]
c	[zatvornički] >	[trajni]		
č	[zatvornički] >	[trajni]		[visok]
dž	[zatvornički] >	[trajni]	[zvučan]	[visok]
ć	[zatvornički] >	[trajni]		[visok] [razvučeni]
đ	[zatvornički] >	[trajni]	[zvučan]	[visok] [razvučeni]
m	[zatvornički]		[nosni]	usne
n	[zatvornički]		[nosni]	
nj	[zatvornički]		[nosni]	[visok] [razvučeni]
v	[zatvornički]	[zvonki]		usne
j	[zatvornički]	[zvonki]		[visok] [razvučeni]
l	[zatvornički]	[zvonki]	[protočni]	
lj	[zatvornički]	[zvonki]	[protočni]	[visok] [razvučeni]
r	[zatvornički]	[zvonki]	[protočni] [drhtajni]	
i		[zvonki]		[visok] [razvučeni]
ie		[zvonki]		< [visok] [razvučeni]
e		[zvonki]		[razvučeni]
a		[zvonki]		
o		[zvonki]		[hrpteni]
u		[zvonki]		[visok] [hrpteni]

3. FONEM

U prethodnom poglavlju utvrđeni su komponentijalni elementi temeljnih fonoloških jedinica. Ti se elementi nazivaju razlikovna obilježja i definiraju se kao minimalne nelinearne akustičko-artikulacijske jedinice. Udruživanjem minimalnog broja tih jedinica, a koji je (broj) dovoljan da se stvori razlikovna funkcionalna jedinica, nastaju fonemi. No tradicionalno poimanje fonema kao snopa razlikovnih obilježja ne razjašnjava problem određivanja fonemskog inventara u nekom jeziku. Kao preduvjet za klasifikaciju fonema potrebno je stoga odrediti što fonem jest, a što nije. Da bi se to moglo, potrebno je dvoje: pružiti adekvatnu definiciju fonema i objasniti kriterije za njihovu identifikaciju. To je glavni cilj ovoga poglavlja.

U prvoj polovici 20. stoljeća fonem je bio središnji koncept u razvoju fonološke teorije. Razmatralo se kako definirati takvu jezičnu jedinicu, koje je njezino mjesto u sklopu širega jezičnog sustava, kako otkriti ili prepoznati foneme u pojedinim jezicima i dr. (Joos 1957). U tom razdoblju koncept fonema bio je toliko bitan da je u američkoj strukturalističkoj lingvistici naziv za fonologiju bio upravo – fonemika. Mnogi tadašnji lingvisti posvećivali su značajan dio istraživačkoga napora razjašnjavanju prirode i svrhe fonema. U suvremenoj fonologiji stvari su znatno drugačije. Fonem više nije središte fonološkoga proučavanja. Štoviše, čini se kao da je nakon gotovo cijeloga stoljeća promišljanja o tome elementu fonem postao tek rubnim teorijskim pojmom kojim se malo tko još bavi. U dvama modernim i opsežnim fonološkim kompendijima – Goldsmithovu *The Handbook of Phonological Theory* (1995) i De Lacyjevu *The Cambridge Handbook of Phonology* (2007) – o fonemu nema odvojena poglavlja, a indeksi tih knjiga pokazuju da se fonem spominje tek mimogred. To međutim ipak ne znači da za koncept fonema nema mjesta u modernoj fonologiji; fonem se objašnjava i u mnogim suvremenim uvodima u fonologiju (usp. Kenstowicz 1994: 65–69; Katamba 1996: 18; Spencer 1996: 4–10; Lass 1998: 18; Roca – Johnson 1999: 1; Odden 2005: 44; Gussenhoven – Jacobs 2005: 48–49; Clark – Yallop – Fletcher 2007: 90–93; Hayes 2009: 19–70; Davenport – Hannahs 2010: 115–129) i uvodima u opću lingvistiku (Škiljan 1980: 97; Yule 2006: 44–45; McGregor 2009: 46; Radford *et al.* 2009: 76), no istina je i da je značajan dio fonologije nastojao osporiti postojanje ili barem tradicionalno viđenje fonema (tako je činilo gotovo cjelokupno generativno jezikoslovlje). Kao što se pokazuje u nastavku, primarni razlog za težnju k odbacivanju pojma fonema jest poteškoća u njegovu preciznom, jasnom i jednoznačnom definiranju. Nije neobično da se temeljni lingvistički pojmovi opiru preciznom definiranju; tako je i s pojmovima *rečenice*, *riječi*, *sloga*, pa čak i samoga *jezika*. Zato i jesu temeljni pojmovi – jer obuhvaćaju totalitet nekog fenomena koji može biti (i u principu jest) raznolik u tolikoj mjeri da se za svaku

definiciju, koliko god pažljivo konstruirana ona bila, može naći primjer koji ju opovrgava. Budući da je pri opisivanju fonološkoga inventara ključna upravo stroga odredba o tome što fonem jest, a što nije – jer provizorna, operacionalna definicija ovdje nije dostatna – valja se upustiti u nezahvalan pokušaj preciznijeg određivanja te jedinice. Nizanje definicija fonema iz utjecajnih priručnika nije posebno svrhovit posao sam za sebe, ali ako se sagleda jedan širi vremenski raspon u kojemu se fonem razmatrao, dolazi se do nekoliko mogućih generalizacija o pojmu fonema. Sažimanjem tih generalizacija, izvedenih iz tradicionalne i suvremene fonologije, dolazi se do nekoliko najbitnijih karakteristika koje određuju taj pojam (poglavlje 3.6.).

3.1. Porijeklo termina *fonem*

Iako bi se sam koncept razlikovnog glasa mogao pronaći još u prastaru Paninijevom opisu sanskrta²⁰, sam termin za takvu jedinicu skovan je 1873. godine. Jakobson (1971 [1960]: 395) navodi da je naziv *fonem* (izvorno franc. *phonème*) osmislio francuski lingvist Antoni Dufriche-Desgenettes kao zamjenu za njemački naziv *Sprachlaut* (dosl. *govorni glas*). Iz toga proizlazi da je rano poimanje fonema bilo praktički istovjetno onome što se danas razumije pod terminom *glas*, što je i logično ako se uzme u obzir da distinkcija *jezik/govor*, na temelju koje bi fonem pripadao jeziku, a glas govoru, tada još nije ni postojala. Dufriche-Desgenettesov termin preuzima kasnije De Saussure (1879), koji ga pak rabi opet u drugačijem smislu, da bi ga od njega preuzela poljska (kazanjska) lingvistička škola na čelu s Janom Baudouinom de Courtenayem i Mikolajem Kruszewskim. De Saussure je fonem objasnio u svome pionirskom radu *Mémoire* iz 1879. godine²¹ u kojemu pri rekonstrukciji glasovnog sustava indoeuropskih proto-jezika rabi koncept klase glasova koja obuhvaća moguće konkretne realizacije te klase.²² Kasnije je u sklopu *Tečaja opće lingvistike* (2000 [1916]: 91) De Saussure odredio fonem i s fonetske strane: „Fonem je zbroj akustičkih otisaka i artikulacijskih pokreta, jedinice koju smo

²⁰ Panini je otprilike u 4. st. pr. Kr. sastavio detaljnu gramatiku sanskrta poznatu pod nazivom *Ashtadhyayi* (dosl. 'osam poglavlja') u kojoj je morfološka, sintaktička i semantička pravila opisao s 3959 pravila. Također je implicitno razumio i koncepte nultoga morf(em)a i morfofonoloških alternacija (Ivić 2001: 29). S preciznošću i opsežnošću njegova lingvističkoga opisa mogu se mjeriti eventualno moderne lingvističke teorije, što je Bloomfielda (1933: 11) dovelo do ovakva zaključka: „This grammar (...) is one of the greatest monument of human intelligence“.

²¹ Puni naslov njegova djela je *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, odnosno u prijevodu (iako sam tekst nikad nije preveden na hrvatski) to je *Disertacija o primitivnim vokalskim sustavima u indoeuropskim jezicima*.

²² Primjerice, ako se glas koji je rekonstruiran kao *g u nekom proto-jeziku ostvaruje kao g i h, a u nekom jeziku potomku kao k, onda set {g, h, k} za De Saussurea čini jedan fonem.

čuli i izgovorene jedinice, a one se uzajamno uvjetuju“. Kruszewski je elaborirao De Saussurovo viđenje fonema iz sinkronijske perspektive pa je fonem odredio kao skup različito ostvarenih glasova u međusobno isključivim okolinama (Anderson 1985). De Courtenay (1972 [1895]: 152) je prvi interpretirao fonem kao apstraktnu jedinicu neovisnu o svojim ostvarajima, odnosno kao psihološki ekvivalent govornome glasu. U takvu svojem apstraktnom određenju fonem je kao koncept ušao u europsku i sjevernoameričku fonološku teoriju.

3.2. Osnovni koncept fonema

Iz prethodnoga kratkog prikaza proizlazi da je osnovna ideja o fonemima postojala mnogo prije pokušaja formalnoga definiranja toga elementa. Radi se o ideji da postoje skupine glasova koje su objektivno različite, ali funkcionalno iste. Nakon što je javnosti postao dostupan De Saussureov *Tečaj opće lingvistike* (1916) u kojemu se jezična djelatnost rastavlja na jezik i govor te nakon najranijih istraživanja u fonetici, postalo je jasno da fonem i glas, koji su do tada bili uglavnom poistovjećivani, ne pripadaju istoj razini razmatranja. Drugim riječima, do tada nije bilo nikakve praktične koristi od razdvajanja tih dvaju pojmova (Twaddell 1935: 55). No paralelno s razvojem fonema unutar fonološke teorije, provodila su se i fonetska istraživanja koja su počela stvarati praktičnu i metodološku potrebu za razdvajanjem tih dvaju pojmova. Britanski i francuski fonetičari koji su položili temelje za stvaranje *Internacionalne fonetičke udruge* (*International Phonetic Association – IPA*), a kojima je cilj bio stvaranje notacije kojom se govor vjerno može predočiti tekstem, stvorili su distinkciju između uske i široke transkripcije. Daniel Jones (1962: 214) navodi da je upravo njegov učitelj, Henry Sweet, zaslužan za tu distinkciju. *Uska transkripcija* nastoji zabilježiti što više opazivih izgovornih detalja, a *široka transkripcija* bilježi samo ona govorna obilježja koja su razlikovna. Već je tada bilo zaključeno da bi svaku opazajno različitu realizaciju svih glasova bilo praktički nemoguće bilježiti različitim fonetskim simbolima, stoga je krajem 1880-ih Paul Passy, jedan od osnivača IPA-e, osmislio princip (na koji je gledao kao na *une règle d'or*; dosl. 'zlatno pravilo') kojim se inzistira na bilježenju samo *razlikovnih* govornih obilježja. To znači da je IPA, koja je danas poznata po univerzalnoj fonetskoj abecedi koja omogućava detaljnu usku (fonetsku) transkripciju, krajem 19. stoljeća zapravo promicala široku (fonološku, fonemsku) transkripciju, i to iz čisto praktičnih razloga. Passyjevo zlatno pravilo bilo je prilično utjecajno, o čemu svjedoči i Pikeovo djelo iz 1947. godine *Phonemics: A technique for reducing languages to writing*. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća osnovni se koncept fonema zasnivao na tome da se radi o apstraktnoj jedinici čija je funkcija primarno razlikovna i koja se može

realizirati u širokom spektru sebi sličnih glasova. Valja također istaknuti i kako se u radovima fonologa s početka 20. stoljeća počinju razabirati različiti pristupi koji će kasnije voditi do više ili manje uspješnih definicija fonema. Radi se ponajprije o fizičkom (zvučnom, tvarnom, konkretnijem) pristupu u definiranju fonema i onome psihološkom (kognitivnom, umnom). U svjetlu tih dvaju pristupa fonem se dalje razmatrao u fonologiji, a pokazat će se da slična distinkcija u pristupu postoji i danas.

3.3. Fonem u ranom strukturalizmu

Tridesetih godina 20. stoljeća lingvisti su uglavnom bili složni oko toga da je koncept fonema potreban u fonološkoj teoriji.²³ Čak i tada pokušaj jasnog definiranja fonema pokazao se zahtjevnim zadatkom. Proučavanjem starije, strukturalističke fonološke literature mogu se ugrubo odrediti tri teme vezane uz fonem o kojima se u principu raspravljalo i oko kojih se najviše sporilo. Prvo, nastavila se problematizirati narav te jedinice, odnosno nastojalo se odrediti kojoj kategorijalnoj domeni fonem pripada (fizičkoj, psihičkoj, potpuno fiktivnoj i sl.). Drugo, pokušao se odrediti fonološki sadržaj te jedinice; je li fonem sastavljen od jedinica nižeg reda i ako jest, kakve su te konstitutivne jedinice manje od fonema. Treće, nastojao se dati što pouzdaniji i univerzalniji odgovor na pitanje kako se fonemi identificiraju u pojedinim jezicima.

Twaddell (1935) u svome radu *On defining the phoneme* klasificira dotadašnje pokušaje definiranja fonema u dvije skupine. Jedna skupina definicija pretpostavlja da je fonem fizička stvarnost, a druga skupina da je to psihološki pojam. U skladu s prvim tipom definicija Jones (1962: 8–10) objašnjava fonem ovako: „A phoneme is a family of sounds in a given language which are related in character and are used in such a way that no one member ever occurs in a word in the same phonetic context as any other member“. No i sam Jones ističe određene nedorečenosti u tom objašnjenju – zato to i ne naziva definicijom, već izričito objašnjenjem (op. cit.: 8) – te priznaje da je takvo viđenje fonema adekvatno za njegovu daljnju raspravu, ali ne i kao univerzalno motrište. Ono što u njegovu objašnjenju nije određeno upravo je i najvažnije: što je to što u konkretnim ostvarenjima (glasovima) određuje njihovu pripadnost istoj „familiji“. Ambiciozniji prijedlog iznio je Bloomfield (1933: 77–78) koji određuje foneme

²³ Ne može se ipak reći da je pojam fonema tada bio univerzalno prihvaćen. Najviše se otpora pružalo u području historijske lingvistike i povijesne gramatike (Dresher 1985).

kao minimalne jedinice distinktivne zvučne (glasovne²⁴) vrijednosti te dodaje: „The speaker has been trained to make sound-producing movements in such a way that the phoneme features will be present in the sound waves, and he has been trained to respond only to these features“ (*ibid.*). Takva definicija odgovara Bloomfieldovu biheviorističkome stajalištu koje poima jezik kao verbalno ponašanje, odnosno kao uvjetovani odgovor na kakav vanjski podražaj. Problem je u tome što se akustički dio ove definicije nije tada pokazao fonetski odredivim, a modernija je fonetika došla do zaključka da takvi konstantni akustički parametri unutar skupine glasova koja pripada jednom fonemu – ne postoje. Blumstein – Stevens (1981) i Stevens – Blumstein (1981) pokušali su odrediti akustički nepromjenjive korelate fonetskih obilježja od kojih su 'načinjeni' fonemi, ali ispostavilo se da je varijabilnost prevelika za takvo što, pogotovo kad se promatra između više ispitanika.²⁵ Kako se kroz godine nisu uspjela naći temeljna akustička obilježja koja jednoznačno određuju fonem, tako je ideja o akustički ustrojenom fonemu uglavnom napuštena, a istraživanja su se usmjerila na plan uma i spoznaje.

Kao logična alternativa fizičkome konceptu fonema pokazala se ideja da je fonem psihološka, mentalna pojava. B. De Courtenay (1972 [1895]) jedan je od prvih lingvista koji je prenio poimanje fonema na apstraktni, psihološki plan. Definirao je fonem kao mentalnu sliku, predodžbu o glasu.²⁶ U skladu s time razlikuje dvije vrste fonetike: *fiziofonetiku* koja se bavi glasovima koji su izrečeni i *psihofonetiku* koja proučava upravo te mentalne slike koje bi izrečeni glasovi trebali predstavljati. Twaddell (1935: 56f) navodi nekoliko sličnih definicija koje su tada bile aktualne: fonem je konstantna akustička i slušna predodžba (Sommerfelt); fonem je misaoni glas, ideja o glasu (Beni); fonem je psihološki ekvivalent ostvarenoga glasa (Ułaszyn). Takve definicije dakle poimaju fonem kao ono što bi se u modernoj terminologiji nazvalo *mentalnim prikazom (mental representation)*. Twaddell (1935) ujedno i kritizira navedene definicije, obrazlažući da su mutne, nejasne, neprecizne i da ne otkrivaju zapravo što fonem jest, a što nije. Druga njegova kritika takva psihološkoga pristupa znatno je kompleksnija i proizlazi iz empirijskog poimanja filozofije i psihologije; Twaddell argumentira da mentalističkim konceptima nije mjesto u znanosti jer ne postoji način da ih se empirijski provjerava. Odbacivanje psihološkog određenja fonema dovodi ga do zaključka da je fonem,

²⁴ Teško je u ovome slučaju jednoznačno interpretirati Bloomfieldovu sintagmu „distinctive sound value“ jer je podjednako razumno pretpostaviti da riječ o zvuku kao i da se radi o glasu, budući da *sound* znači oboje. Jedino se na temelju daljnjeg konteksta možda može pretpostaviti da se ipak radi o zvuku.

²⁵ Budući da je projekt bio relativno neuspješan, kasnije se fokus takvih istraživanja premjestio na znatno plodnije područje: ispitivali su se akustički migovi koji omogućuju pravilno predviđanje fonetskih jedinica čak i u okruženju u kojemu je signal oštećen ili (pre)zasićen šumom (usp. Stevens 2004).

²⁶ Na će tome tragu Brozović (1991: 397) mnogo kasnije iznijeti ovakvu definiciju fonema: „Svoju predodžbu o glasu *n* uopće i o svakome drugom 'glasu uopće' zovemo u lingvistici fonemom“.

iako vrlo koristan termin, zapravo samo fiktivan konstrukt (*sic!*). Rasprave o tome protegle su se duboko u 20. stoljeće, posebno s naglaskom na „realistički“ psihološki pristup u fonologiji (usp. Chomsky 1980: 104–110), ali vjerojatno su se zbog navedenih poteškoća tadašnja daljnja nastojanja u definiranju fonema usmjerila u istraživanje fonemskoga sadržaja. Valja međutim zadržati na umu da se ideja o psihološkoj naravi fonema – što god on bio – ipak nije u potpunosti odbacila.

Osnovno istraživačko pitanje tada se moglo formulirati otprilike ovako: od čega su fonemi napravljeni, što ih međusobno razlikuje i kako su u govoru prikazani? Jedan od prvih koji nastoji odgovoriti na to pitanje američki je antropolog i lingvist Edward Sapir. U svome radu *Sound Patterns in Language* (1925) Sapir tvrdi da svaki fonem zauzima određenu točku u uzorku (*point in the pattern*) jezika. Za primjer uzima dva hipotetska jezika C i D te pokazuje da oni imaju isti uzorak iako se fonetski detalji razlikuju. Iznosi primjer konsonantskoga inventara kakav je prikazan u *Tablici 8*, samo što je notacija prilagođena današnjoj IPA-inoj konvenciji. Sapirovo koncept točke u uzorku odnosi se na kontrastivni status fonema i njegov odnos prema ostalim fonemima u sustavu.

Tablica 8 Sapirovo (1925) primjer fonemskog inventara s identičnim uzorkom. Valja istaknuti da za svaki konsonant u jeziku C postoji odgovarajući konsonant u jeziku D koji zauzima istu točku u uzorku.

Konsonantski uzorak jezika C	Konsonantski uzorak jezika D
h w j l m n	h v j r m ŋ
p t k q	p ^h t ^h k ^h q ^h
b d g ɠ	β ð ɣ ɞ
f s x χ	f ʃ ç ħ

Kontrastivna obilježja u fonemu predstavljaju najbitniji segment Sapirove teorije koji dalje razrađuju predstavnici praške lingvističke škole – posebno Jakobson i Trubetzkoy – kojima je upravo *opreka* (*kontrast*) fonema prema ostalim fonemima ono što određuje te jedinice (Anderson 1985). Analizom te opreke došlo se do zaključka da fonemi moraju imati konačan broj obilježja na temelju kojih bi mogli stupati u opreke. Upravo su ta obilježja prema ranim strukturalističkim fonolozima *sadržaj fonema*: „By phonemic content we understand all phonologically distinctive properties of a phoneme, that is, those properties which are common to all variants of a phoneme and which distinguish it from all other phonemes of the same language, especially from those that are most closely related. (...) The definition of the content of a phoneme depends on what position this phoneme takes in the given phonemic system, that

is, in final analysis, with which other phonemes it is in opposition. Each phoneme has a definable phonemic content only because the system of distinctive oppositions shows a definite order or structure“ (Trubetzkoy 1971 [1939]: 66–67). Opreku fonema prema ostalim fonemima u sustavu na sličan način prikazuje i Jakobson (1962 [1931]) u svojoj analizi slovačkih vokala. Opaža kako su slovački vokali identični onima u standardnome češkome jeziku u svemu osim u jednom ključnom detalju: češki naime nema kratki prednji vokal /æ/ koji postoji u slovačkome. Prema tome slovački i češki vokalski sustavi izgledaju kako je prikazano u *Tablici 9*. Jakobson (1962 [1931]: 244) ističe da, iako se naoko radi o sitnoj razlici, postojanje vokala /æ/ zapravo u potpunosti mijenja čitav vokalski sustav. Zbog postojanja toga vokala, a za razliku od češkoga vokalskog sustava, slovački vokali mogu se grupirati u dva para u kojima jedan par čine prednji (akutni) vokali /i e æ/, a drugi par čine stražnji (gravisni) vokali /u o a/. Takva opozicija ne može se uspostaviti u češkome, stoga su i sami odnosi između čeških vokala značajno drugačiji. Jakobson (ibid.) zaključuje da iako oba jezika imaju vokal /a/, ne može se govoriti o identičnim fonemima jer je njihov položaj unutar sustava drugačiji: u slovačkome /a/ oponira i prema visini (s vokalima /u/ i /o/) i prema prednjosti (s vokalom æ), dok u češkome /a/ oponira samo prema visini s ostalim vokalima.

Tablica 9 Slovački i češki vokalski sustavi

Češki vokali	Slovački vokali
i u	i u
e o	e o
a	æ a

Kasnije Jakobson (2008 [1990]²⁷) precizno sažima svoje viđenje fonema i ustvrđuje: „Samo je fonem čisto razlikovni i besadržajni znak. Jedini jezični sadržaj fonema jest njegova različitost od svih drugih fonema danoga sustava. Fonem označuje nešto različito od drugoga fonema u istom položaju; to mu jedina vrijednosti“ (op. cit.: 280). Takvo razmatranje dovodi Jakobsona do zaključka koji je postao jednom od najpoznatijih definicija fonema u povijesti fonologije: „Fonem je snop diferencijalnih elemenata“ (op. cit.: 288).

Opažanja koja iznose Sapir, Jakobson i Trubetzkoy sugeriraju da fonemi postoje kao polazne reprezentacije na temelju kojih se izvode konkretne realizacije (fonovi). Štoviše, takve polazne reprezentacije određene su samo onim obilježjima koja su nužna da bi se te jedinice razlikovale jedne od drugih (odnosno da bi mogle stupati u opozicije, da bi bile u kontrastivnom

²⁷ Izvorno se radi o Jakobsonovu radu nastalom na temelju njegovih *Šest predavanja o glasu i značenju* iz 1942. godine (usp. 2008: [1990]: 267).

odnosu). Stoga su u kasnijima radovima Jakobson – Fant – Halle (1952) i Jakobson – Halle (1956) nazivaju takve reprezentacije *nepotpuno određenim reprezentacijama* (*underspecified representations*) te pružaju opsežan pregled razlikovnih obilježja kojima bi se takve reprezentacije mogle opisati. Razlikovna uloga fonema – njihova negativno određena 'drugost' – u skladu je s De Saussureovim (2000 [1916]; 188) konceptom da u „jeziku postoje samo razlike“. Anderson (1985: 43f) međutim argumentira da ovakva nepotpuno određena reprezentacija nije ni jedini niti najbolji način za definiranje fonema te da se radi o pogrešnoj interpretaciji De Saussureovih ideja. Stoga nudi dva drugačija viđenja fonema. Jedan koncept zove *potpuno određenom osnovnom inačicom* (*fully specified basic variant*). Pri tome smatra da je jedan konkretan alofon, sa svim svojim obilježjima, određen kao osnovna dubinska reprezentacija. Na tu osnovnu inačicu primjenjuju se pravila koja proizvode (deriviraju) ostale alofone u prikladnim okolinama.²⁸ Takva je derivacija prikazana na primjeru jezika pita-pita²⁹ u *Tablici 10*.

Tablica 10 Vokali u jeziku pita-pita: fonemi kao potpuno određene osnovne inačice.

a. Dubinska reprezentacija																		
/i/	/a/	/u/																
<table border="1"> <tr><td>+visok</td></tr> <tr><td>–nizak</td></tr> <tr><td>–zaobljen</td></tr> <tr><td>–stražnji</td></tr> <tr><td>+napet</td></tr> </table>	+visok	–nizak	–zaobljen	–stražnji	+napet	<table border="1"> <tr><td>–visok</td></tr> <tr><td>+nizak</td></tr> <tr><td>–zaobljen</td></tr> <tr><td>+stražnji</td></tr> <tr><td>+napet</td></tr> </table>	–visok	+nizak	–zaobljen	+stražnji	+napet	<table border="1"> <tr><td>+visok</td></tr> <tr><td>–nizak</td></tr> <tr><td>+zaobljen</td></tr> <tr><td>+stražnji</td></tr> <tr><td>+napet</td></tr> </table>		+visok	–nizak	+zaobljen	+stražnji	+napet
+visok																		
–nizak																		
–zaobljen																		
–stražnji																		
+napet																		
–visok																		
+nizak																		
–zaobljen																		
+stražnji																		
+napet																		
+visok																		
–nizak																		
+zaobljen																		
+stražnji																		
+napet																		
b. Kontekstualna pravila																		
i. [+napet] → <table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr><td>–napet</td></tr> <tr><td>–nizak</td></tr> </table> / _ zatvoreni slog				–napet	–nizak													
–napet																		
–nizak																		
ii. <table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr><td>–visok</td></tr> <tr><td>–naglašen</td></tr> </table> → ɞ				–visok	–naglašen													
–visok																		
–naglašen																		
c. Primjer derivacije																		
	'otvoren'	'djevojčica'	'štap'															
Dubinska reprezentacija	/mar.ra/	/mir.ri/	/mur.ra/															
Naglasak	'mar.ra	'mir.ri	'mur.ra															
Pravila (i.)–(ii.)	'mɹr.re	'mɹr.ri	'mʊr.rɛ															

²⁸ Sasvim slično tumačenje fonema javlja se i u modernoj generativnoj fonologiji: „Variants (allophones) of the same underlying sound (phoneme) are the product of systematic rules that modify the segment depending on the context in which it finds itself“ (Kenstowicz 1994: 66).

²⁹ Pita-pita nedavno je izumrla australski jezik (porodica pamanjunganskih jezika, grana karnijskih) (usp. Matasović 2001: 193) koji je odabran da služi kao primjer jer ima vrlo jednostavan vokalski sustav (usp. i Dresler 2011: 250).

Obje do sad spomenute verzije fonemskih reprezentacija pretpostavljaju da fonem ima samo jednu reprezentaciju, bila ona nepotpuno ili potpuno određena. Anderson (1985: 43f) međutim smatra da niti jedna od tih dviju interpretacija ne odgovara De Saussureovim idejama, već da najbliže tome dolazi *potpuno određena površinska inačica (fully specified surface variant)*. U toj teoriji fonem nema samo jednu reprezentaciju, već je svaka površinska reprezentacija određena svim fonetskim obilježjima; potpuno određene površinske reprezentacije sačinjavaju jednu nadređenu jedinicu – fonem – a podatak o tome koje površinske reprezentacije pripadaju kojemu fonemu nije zabilježen u samoj dubinskoj reprezentaciji, već je određen sustavom pravila koja određuju ograničenja u fonemskoj distribuciji. Takvo tumačenje izrazito je apstraktna verzija Jonesova (1962: 10) tumačenja fonema kao „obitelji glasova“. Time Anderson zapada u stanovito proturječje jer se zalaže za objašnjenje fonema u kojemu uopće nema jedinice fonema: ako fonem nema nikakvu reprezentaciju – a prema Andersonu nema – onda je fonem doista samo fiktivna jedinica, u Twaddellovu (1935) shvaćanju, sadržana u samim pravilima. Sagledajmo takvo rezoniranje i na primjeru već analiziranog vokalskog sustava jezika pita-pita. Prema Andersonovu tumačenju vokali [ʌ] i [ɐ] ne pripadaju istoj nadređenoj jedinici (fonemu) jer takva nadređena jedinica ne postoji u gramatici, već se o njihovoj povezanosti može rasuđivati isključivo na temelju pravila i fonoloških ograničenja. Takvo viđenje da su fonemi načinjeni od apstraktnih pravila, a ne od samih razlikovnih obilježja, nije posebno prihvaćeno u fonologiji iako su se donekle slične ideje zadržale u suvremenoj generativnoj gramatici (usp. Prince – Smolensky 2004: 3–71).

3.4. Fonem u kasnom strukturalizmu: glosematika i funkcionalizam

U okviru kasnoga strukturalizma profilirale su se dvije lingvističke škole koje su svaka na svoj poseban način obilježile daljnji razvoj lingvistike: glosematika i funkcionalizam. Valja i iz tih dviju teorijskih perspektiva sagledati pojam fonema. *Glosematička* (ili *danska* ili *kopenhaška*) *lingvistička škola*, odnosno *danski strukturalizam*, formirao se oko Kopenhaškoga lingvističkog kruga (*Cercle linguistique de Copenhague*), a glavni mu je teoretičar i najznačajniji predstavnik Louis Hjelmslev, koji je načela glosematike izložio u knjizi *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* (izvorno iz 1943; engl. *Prolegomena to a Theory of Language*, 1961). Glosematika se pokazala kao vrlo radikalna i kritički orijentirana teorija jezika; od svojih prethodnika u istraživanju jezika Hjelmslev priznaje samo De Saussureove postavke, koje razvija do krajnjih granica formalnosti. Za potrebe svoje komplicirane i rafinirane teorije

Hjelmslev je stvorio vrlo složen sustav pojmova i termina, od kojih će se ovdje u kratkim crtama sagledati samo oni koji vode do razjašnjavanja koncepta fonema u glosematici.

U glosematičkoj teoriji temeljni je fonološki problem konstituiranje njezina predmeta, što podrazumijeva identifikaciju temeljnih formalnih jedinica. Početni je korak u razrješavanju toga problema razdvajanje jezične zbilje na formu i supstanciju, što za sobom implicira s jedne strane proučavanje forme (čime se bavi fonologija i donekle fonetika), a s druge strane proučavanje supstancije (čime se, prema Hjelmslevu, ne bi trebao baviti nitko, ali se donekle i time bavi fonetika). Naime, problem je u izrazito kompliciranom i nestalnom određenju dihotomije *forma/supstancija*. Supstancija se, *grosso modo*, određuje kao amorfnu građu izvan samoga jezika, ono varijabilno u čemu se jezik potencijalno ostvaruje (Hjelmslev 1961 [1943]: 23 i 50), dok bi forma otprilike bila strukturirani odraz supstancije u jeziku, dakle jezik *per se*, sam za sebe, kao apstraktan sustav relacija i funkcija, kao položaj u sustavu (op. cit.: 33–41), ali je bitno napomenuti da Hjelmslev nigdje izričito ne definira pojam forme jer ga smatra neuhvatljivim i neobrazloživim, stoga smatra da nije opravdano niti to da forma ima ikakav naziv, što ga pak dovodi do zaključka da bi lingvistika (u ovome slučaju shvaćena kao formalna teorija jezika) trebala biti „jezična algebra i operirati neimenovanim entitetima“ (op. cit.: 79). Prema tome, a sukladno ranijem De Saussureovom mišljenju, jezik je forma, a nije supstancija (op. cit.: 23) i svaki uporabljeni jezični znak³⁰ dijeli se s obzirom prema svojoj vlastitoj naravi na plan izraza i plan sadržaja (op. cit.: 47), a s obzirom na narav samoga jezika dijeli se na formu i supstanciju. Jezični je znak dakle interakcija tih četiriju sastavnica³¹: ukupnost forme izraza i forme sadržaja koja se očituje kroz supstanciju izraza i supstanciju sadržaja (op. cit.: 55–57). Forma izraza jezično je određena fonološkom i morfološkom strukturom, a forma sadržaja arbitrarna je semantička struktura. Supstancija izraza materijalni je medij u kojem se znak ostvaruje (zvuk, pismo, pokret), a supstancija sadržaja psihološka je i konceptualna manifestacija znaka (umna slika, predodžba). Valjda istaknuti da forma i supstanca nisu binarno opozitivni pojmovi, već stupnjeviti: na jednom polu nalazi se apsolutna forma, koja je samo *shema* forme, a preko brojnih stupnjeva međupovezanosti između forme i supstancije dolazi se na koncu do krajnje supstancije, one supstance koja je čovjeku nespoznatljiva jer nema nikakve forme (op. cit.: 96–101). Osim toga – a prije nego pokušava definirati fonem – Hjelmslev uvodi

³⁰ Hjelmslev prihvaća (i elaborira) De Saussureov koncept arbitrarnog, konvencionalnog *jezičnoga znaka* kao spoja označitelja i označenoga, samo što u toj terminologiji *označitelj* zamjenjuje terminom *izraz*, a *označeno* zamjenjuje terminom *sadržaj*.

³¹ Hjelmslev to ilustrira ovako: „And by virtue of the *content-form* and the *expression-form*, and only by virtue of them, exist respectively the *content-substance* and the *expression-substance*, which appear by the form's being projected on to the purport, just as an open net casts its shadow down on an undivided surface“ (1961 [1943]: 57).

i pojmove *varifon*, *taksem* i *glosem*. *Glosem* definira (op. cit.: 80) kao minimalnu formu koja služi kao objasnidbena osnova, kao nerastavljivu nepromjenjivost (*irreducible invariant*). *Taksemi* su virtualni elementi kojima se opisuje kategorična narav jezika; nazivi za jezične jedinice bilo koje razine (op. cit.: 100–101). *Varifon* određuje kao promjenjivo ostvarenje istog ostvarenja, kao varijabilnost unutar istoga glasa (op. cit.: 64).³²

Definiciju fonema daje 'u dijelovima' razbacanim na nekoliko mjesta u svome radu i u skladu s mnogim pojmovima koje je prethodno definirao, stoga ih je ovdje također bilo potrebno ukratko prikazati. Ono najbitnije o fonemu donosi u poglavlju *Entities of analysis* (op. cit.: 96–101). Prvo, fonem je „krnji znak“ koji je sastavljen samo od forme izraza, a koji ima mogućnost utjecanja na formu sadržaja i samim time na supstanciju izraza i supstanciju sadržaja. Drugo, fonem je forma u *skoro* čistom, apsolutnom smislu. Fonem proizlazi iz apsolutno čiste forme – sheme – koju Hjelmslev kasnije u karijeri zove *cenem* (usp. Coseriu 2011 [1967]: 13 i 147). Treće, fonem je objasnidbeni entitet (*glosem*) koji omogućava formalan opis jezika u kakvoj lingvističkoj teoriji, i to na najnižoj lingvističkoj razini. Četvrto, a koje proizlazi iz trećega i povezano je s prvim, fonem je vrsta taksema koja se rabi pri opisivanju jezika na razini gdje su znakovi reducirani u mjeri da više nemaju formu sadržaja, već samo formu izraza. Peto, fonem je varifon, čime se hoće reći da se fonem ostvaruje u varijabilnosti fonološke distribucije i u varijabilnosti sebe sama: s obzirom na različite distribucije ostvaruje se kao alofon (*varijanta* u Hjelmslevljevoj terminologiji), i to kao alofon koji ima varijabilnu supstanciju izraza.

Iako dakle Hjelmslev rabi ekskluzivnu fonološku terminologiju, sâm koncept fonema nije daleko od onoga što se do tada u strukturalističkoj lingvistici znalo o tome jezičnom elementu. Mnogo se od Hjelmslevljeve terminologije i samih koncepata nije održalo, ali je fonologiju zadužio pojmovima *komutacije* (usp. Hjelmslev 1961 [1943]: 73–75; više o komutaciji kao metodi identificiranja fonema u poglavlju 3.8.), *permutacije* te *slobodnih* i *kombinatornih varijanata*. Hjelmslevljevu je teoriju analizirao i kritički ocijenio Eugenio Coseriu u svome djelu *Teorija jezika i opća lingvistika* (2011; izvorno *Teoría del lenguaje y lingüística general*, 1967). Iako po svome lingvističkom usmjerenju Coseriu ne pripada u glosematiku, valja ovdje ukratko objasniti njegovo poimanje fonema jer je ono nastalo kao reakcija na Hjelmslevljevo učenje. Strukturalist i funkcionalist po nazoru, Coseriu (2011 [1967]: 11–89) preuzima i kritički preispituje De Saussureovu dihotomiju jezik/govor i u

³² Za primjer daje riječ *pet* u kojemu je *e* varifon koji može imati različite kvalitete. Pri tome ne objašnjava koje su to kvalitete (Hjelmslev 1961 [1942]: 64).

iscrpnj analiz pokazuje da razlaganje jezične djelatnosti samo na jezik i govor ostavlja po strani mnogo bitnih govorno-jezičnih pojedinosti.³³ Stoga povezuje jezik i govor međusastavnicom koju naziva normom, proširujući time De Saussureovu dihotomiju na trihotomiju jezik/norma/govor. *Norma* se poima kao općeprihvaćena kolektivna društvena uporaba (op. cit.: 83).³⁴ Jezik se razumije kao sustav mogućnosti (op. cit.: 76), beskonačna mogućnost realizacije (op. cit.: 76), koji (sustav) svoj najformalniji oblik poprima na temelju čiste forme – sheme. Time u krajnjem pojednostavljenju Coseriuova trihotomija postaje *shema/norma/govor*, pri čemu je *shema* prazan, neostvareni, formalni skup mogućnosti; *norma* je skup pravila koji pobliže određuje shemu, a *govor* je individualna aktualizacija norme. Unutar takve trojne distinkcije na svakoj razini može se govoriti o zasebnoj disciplini proučavanja i o zasebnom elementu proučavanja: na razini izraza proučavaju se je jedinice *cenem*, *fonem* i *fon*, a proučavaju ih, redom, discipline *cenemika*, *fonemika* i *fonika*; na razini sadržaja proučavaju se jedinice *plerem*, *semem* i *sem*, a proučavaju ih *pleremika*, *sememika* i *semika*. Takva matrica uzajamnih odnosa pokazana je u *Tablici 11*. Time prazna, shematska jedinica *cenem* u normi postaje fonem (op. cit.: 13), što bi značilo da je *cenem* apstraktna, neispunjena forma, koja u normi ustupa mjesto fonemu.

Tablica 11 Discipline i jedinice proučavanja u trihotomiji *shema/norma/govor*.

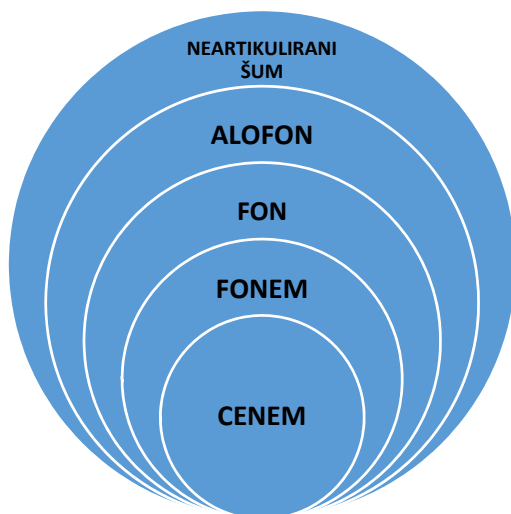
	PLAN IZRAZA		PLAN SADRŽAJA	
	DISCIPLINE	JEDINICE	DISCIPLINE	JEDINICE
SHEMA	<i>cenemika</i>	<i>cenem</i>	<i>pleremika</i>	<i>plerem</i>
NORMA	<i>fonemika</i>	<i>fonem</i>	<i>sememika</i>	<i>semem</i>
GOVOR	<i>fonika</i>	<i>fon</i>	<i>semika</i>	<i>sem</i>

Prema tome fonem se objašnjava kao apstraktna, formalna jedinica koja proizlazi iz norme, a disciplina koja proučava i identificira foneme zove se *fonemika*. *Cenem*, *fonem* i *fon* razlikuju se prvenstveno prema opreci forma/supstancija, tako da je *cenem* „čista forma, neovisna o supstanciji, u smislu da se može manifestirati u fonemu, ali i u drugoj formiranoj supstanciji istoga stupnja, npr. grafemu“ (op. cit.: 147). Odnos *cenem/fonem/fon/alofon* s

³³ Konkretnije, Coseriu (2011 [1967]: 45–47) iznosi tri načelne primjedbe kojima nastoji pokazati po čemu je dihotomija jezik/govor manjkava. Prva insuficijencija sastoji se u početnom izjednačavanju individualnog i konkretnog, društvenog i formalnog. Drugo, ako je jezik (*langue*) ono formalno, ne može se iz toga koncepta isključiti *govorni čin*, koji je formalizacija konkretne govorne radnje; pa ako je taj govorni čin *govor (parole)*, on onda nije potpuno konkretan, nego sadrži i formalne elemente. Treće, De Saussureova dihotomija pokazala se previše krutom s obzirom na njegovu koncepciju pojedinca, kao potpuno odvojenog od društva, lišenog svake kolektivnosti; jer u individualnom *parole*, prema De Saussureu, nema ničeg kolektivnog.

³⁴ Ubrzo nakon toga pojam *norma* postao je općeprihvaćen pojam u lingvistici, posebno standardologiji. Coseriu međutim upozorava da od pojma norme kao uobičajene i općeprihvaćene tradicionalne uporabe u jezičnoj zajednici valja jasno razlikovati (i posebno istraživati) normu kao propis (*preskriptivnu normu*) i normu kao uzor (*egzemplranu normu*).

obzirom na dihotomiju forma/supstancija može se prikazati *Slikom 2*, pri čemu centralnost označava formu, a perifernost sve veću supstantivnost.

Slika 2 Položaj fonema u sustavu s obzirom na dihotomiju forma/supstancija.

U svemu ostalome Coseriuovo se poimanje fonema ne razlikuje u mnogome od ostatka kasne strukturalističke lingvistike. Coseriu svoje viđenje fonema sažima ovim riječima: „Što se tiče fonema, oni se *razlikuju* prema svojim distinktivnim obilježjima, ali se i *prepoznaju* prema svojim zajedničkim i konstantnim obilježjima, u koje treba ubrojiti i ona koja ne funkcioniraju u posebnoj komutaciji, ali mogu funkcionirati u drugim slučajevima, ili su općenito funkcionalna u sustavu“ (op. cit.: 157). U svojim je lingvističkim idejama Coseriu bio sklon glosematici, što se vidi i u činjenici da od Hjelmsleva (1961 [1943]) preuzima koncept sheme, ali je temeljnim lingvističkim konceptima bio još bliži Martinetovu funkcionalističkom strukturalizmu, što i sam priznaje (Coseriu 2011 [1967]: 156).

Andre Martinet svoj funkcionalistički³⁵ i realistički pristup jeziku najjasnije je prikazao u djelu *Éléments de linguistique générale* (1960; hrv. *Osnove opće lingvistike*, 1982). Da bi se razumjelo Martinetovo poimanje fonema, koje je razmjerno jednostavno, valja prvo razjasniti

³⁵ Zbog različitih značenja koja se pripisuju terminima *funkcija*, *funkcionalizam* i *funkcionalna lingvistika*, valja te termine jasno odrediti. Martinetov funkcionalizam nastavlja i razvija De Saussureovu i prašku lingvističku koncepciju shvaćajući funkciju u njezinu najočiglednijem i najjednostavnijem značenju; za Martineta *funkcija* znači način na koji funkcionira prenošenje ljudskog iskustva jezikom, kako funkcionira komunikacija. Martinet inzistira na komunikacijskoj funkciji jezika (1982 [1960]: 10), stoga želi odgovoriti na pitanje koji elementi igraju ulogu sa stajališta komunikacije, kakva je komunikacijska uloga stanovitog elementa i čemu ona služi. Pri analizi jezika Martineta dakle ne zanima fizička ni mišljena realnost koja se očituje u jezičnoj razmjeni, nego ga zanimaju elementi koji su relevantni za funkcioniranje; pri opisu se na temelju funkcije koju jedinice vrše uspostavlja hijerarhijski odnos tih jedinica. U skladu s time i fonologiju naziva *funkcionalnom fonetikom* (Martinet 1983 [1960]; usp. Škiljan 1980: 69–71 i Glovacki-Bernardi *et al.* 2001: 125–135).

koncept artikuliranosti ljudskoga jezika. Martinet (1982 [1960]) polazi od pretpostavke da je jezik artikuliran, što znači da se jedinice viših razina mogu podijeliti na jedinice niže razine (koje sudjeluju u stvaranju drugih jedinica). *Prvom artikulacijom* nastaju jezični znakovi koji imaju i izraz i sadržaj, dakle minimalne jedinice sa značenjem. Takvi jezični znakovi zovu se *morfemi* ili, izvorno prema Martinetu (op. cit.: 7), *monemi*. Drugom artikulacijom izraz morfema (*morf*) dijeli se na minimalne linearne jedinice bez značenja – foneme (*ibid.*).³⁶ Martinet (op. cit.: 39) u duhu funkcionalizma određuje tri osnovne *funkcije fonema*: razlikovnu, kontrastivnu i ekspresivnu. *Razlikovna (distinktivna, opozitivna)* funkcija fonema ostvaruje se paradigmatki; fonem se nalazi u opreci prema svim ostalim fonemima koji bi se mogli naći na njegovu mjestu, pritom čineći razliku u značenju. U riječi *vuk* fonem /v/ u paradigmatkoj je opoziciji s fonemima /h/, /m/, /l/ i /p/; kad bi ijedan od navedenih fonema došao na mjesto fonema /v/, značenje bi se riječi promijenilo. Fonem ima i *kontrastivnu* ulogu koja se ostvaruje sintagmatski; ostvareni fonemi međusobno se razlikuju (kontrastiraju) dovoljno da bi čovjek mogao implicitno analizirati iskaz na manje, različite jedinice (foneme). Kontrastivnost fonema proizlazi iz njihovih razlikovnih obilježja – nijedna dva fonema nemaju istu kombinaciju razlikovnih obilježja (jer da imaju, bili bi isti fonem). *Ekspresivna (stilistička)* funkcija u lingvističkom je smislu marginalna; fonemi se mogu ostvarivati namjerno ili slučajno drugačije kao simptom duševnog, zdravstvenog ili kakvoga drugog stanja. Sažimanjem Martinetova viđenja fonema moglo bi se reći da je fonem produkt druge jezične artikulacije koji ima primarno razlikovnu ulogu, dok sam nema značenja.

3.5. Fonem u generativnoj gramatici

Prijeloman trenutak u fonologiji bio je Chomskyjev (1964) kritički osvrt na strukturalističko viđenje fonema. Chomsky karakterizira dotadašnji koncept fonema kao *taksonomski* i objasnidbeni te inzistira na uvođenju *sistemske fonemske razine* koju poistovjećuje sa strukturalističkom morfonemskom razinom. Tvrdi da fonem kao jedinica nije zasnovan na empirijskim dokazima te da je umjesto fonemskih jedinica moguće izravno s leksičke razine upisivati skupove razlikovnih obilježja u fonetsku razinu (usp. i Drescher 2011: 258). Chomsky i Halle detaljnije razrađuju tu teoriju u knjizi *The Sound Pattern of English*

³⁶ Na planu govora prvoj artikulaciji odgovara raščlanjivanje riječi na slogove, a drugoj raščlanjivanje slogova na glasove (Škarić 1991: 76 i 82). Muljačić (1972: 5–6) uvodi i *treću artikulaciju* pri kojoj se izraz fonema (fon) dijeli na minimalne nelinearne razlikovne jedinice – distinktivna obilježja – o kojima je već bilo riječi. Ostale teoretske artikulacije (četvrta, koja bi bila semantička, i eventualno peta, tzv. leksijska) ovdje su sporedne.

(1968: 10–11). *Leksičku razinu* objašnjavaju kao ukupnost formativnih (morfemskih) reprezentacija pohranjenih u leksikonu. Na oblike riječi, koji će na kraju biti prikazani na *površinskoj razini*, a koja je predstavljena *fonetskom reprezentacijom*, utječu prvenstveno sintaktička i leksička pravila, no ona sama nisu dovoljna za objašnjavanje ukupne fonetske (površinske) varijabilnosti. Zbog toga uvode hipotetska *prilagodbena pravila (readjustment rules)* koja upravljaju svim fonološkim alternacijama. Na primjer engleska riječi *play* na leksičkoj razini javlja se kao matrica obilježja, dok je njezin perfektni oblik određen sintaktičkim pravilom koje bi se moglo sročiti kao 'dodaj formativ (matricu obilježja) koji generira *-ed* na kraju riječi', čime bi se na površinskoj razini dobio oblik *played*. Za perfekt glagola *sing* međutim potrebno je fonološko pravilo koje mijenja obilježja segmenta *i* u segment *æ*. Posredna razina na kojoj se izvršavaju fonološka pravila zove se *fonološka reprezentacija* (op. cit.: 11). Fonem kao jedinica u standardnom generativnom jezikoslovlju zamijenjen je dakle skupom posrednih fonoloških pravila koja uvjetuju konačan oblik površinske reprezentacije. Jedinica koja se u generativnoj gramatici tumači kao "jedan stupac u matrici obilježja" zove se *glas (speech sound)* ili češće *segment* i pripada fonetskoj reprezentaciji (Mihaljević 1991: 111). Ovaj kratak i nipošto iscrpan prikaz situacije dovoljan je pokazatelj kako klasičnoj generativnoj gramatici, osim u području razlikovnih obilježja, nije mjesto u fonemici (ili obratno, fonemici nije mjesto u generativnoj gramatici) jer se u potpunosti rješava temeljne ustrojbene jezične jedinice – fonema.

Kasnije generativne teorije, kao što je *leksička fonologija*, uvidjevši nedovoljnu određenost fonetske razine (Dresher 2011: 259), rastavile su fonološke procese na leksičke i postleksičke. *Leksički* su oni *proces*i koji se primjenjuju naizmjenično s morfološkim pravilima na leksičkoj razini, a *postleksički* se *proces*i nužno odvijaju nakon leksičkih, i to na ponovno uvedenoj fonološkoj razini. Time je fonem kao segmentna jedinica na fonološkoj razini opet dobio svoje mjesto u teoriji jezika, makar sasvim neodređeno. Zbog toga generativno poimanje segmentnih jedinica neće u nastavku biti ni od kakve konsekvence.

3.6. Definicija fonema

Na temelju prikazanih mijena u poimanju fonema mogu se izvesti općenite generalizacije koje sažimaju ono konstantno u prikazanu obilju raznovrsnih definicija, objašnjenja i pristupa.

Fonem je *apstraktna jezična jedinica*. Njegova apstraktnost proizlazi iz apstraktnosti čitava jezičnog sustava. Koncept *apstraktnosti* ne rabi se u lingvistici kao sinonim za 'izmišljen', 'proizvoljan', 'nepotvrđen činjenicama', 'irealan', 'lažan' i sl., već kao opreka konkretnome, mjerljivome i dostupnom osjetilima (Coseriu 2011[1967]: 16), odnosno kao ono što je na temelju konkretnoga *izvedeno*. U skladu s time fonem se dovodi u relaciju sa svim svojim mogućim realizacijama: te realizacije sačinjavaju ukupnost njegova izraza (slično je tvrdio i Jones 1962: 10). U hrvatskome jeziku postoji pet relacija između fonema i njegovih konkretnih ostvarenja (prema Škarić 2007: 116–119): fonem se u govoru realizira kao tipična, fonološkom okolinom *neuvjetovana inačica* (npr. /a/ se ostvaruje kao [a]); fonem se ostvaruje kao *položajno uvjetovana inačica*, i to uvijek u istovrsnim okolinama koje isključuju pojavljivanje svih drugih inačica (npr. /n/ se ostvaruje kao [ŋ] ispred velarnih okluziva); fonem se zbog asimilacijskih pravila ostvaruje kao tipično ostvarenje nekog drugog fonema (npr. /z/ se ostvaruje kao [s] u izrazu 'iz kazališta' [iskazališta]); fonem se zbog ekonomske naravi govora ostvaruje kao nikakav glas (npr. /d/ se ostvaruje kao [Ø] u izrazu 'kod tebe' [kotebe]); dva se fonema ostvaruju kao jedan sliveni glas (npr. /ds/ se ostvaruje kao [c]³⁷ u riječi 'gradski' [gracki]). Apstraktnost fonema također proizlazi iz predočavanja fonema kao konstelacije glasova okupljenih oko idealiziranoga središnjeg elementa (sjetimo se Sapirove *točke u uzorku*). Beskonačna međugovornička i unutargovornička varijabilnost konkretnih ostvarenja pridružuje se jednomu te istom fonemu dokle god fonetska sličnost, koliko god teško određiva ona bila (v. str. 50), uvjetuje kognitivno povezivanje glasova u nadređene klase. Granice i razlozi takva povezivanja nisu sasvim jasno određeni, ali je jasno da su uvjetovani ustrojem svakoga pojedinačnog jezika: govornik bi hrvatskoga glasove [p] i [p^h] beziznimno povezivao s fonemom /p/, makar ovaj drugi glas ne pripada hrvatskome glasovnom sustavu (ako bi govornik uopće primijetio razliku, smatrao bi [p^h] pomalo neobičnom, ali ne i neprihvatljivom realizacijom fonema /p/); s druge strane niti jedan govornik tajlandskoga ne bi glasove [p] i [p^h] povezivao s jednim (istim) fonemom jer ti glasovi u tajlandskome jeziku imaju razlikovnu ulogu i pripadaju dvama različitim fonemima (/p/ i /p^h/). U tom smislu fonem se često definira i s kognitivnoga aspekta: fonem je *jezično uvjetovana predodžba* o nekom glasu uopće (još od De Courtenay 1972 [1895]; a tako i Brozović 2007: 181).

Fonem je *produkt druge jezične artikulacije*. Jedinice više razine (morfovi) mogu se rastaviti na svoje konstitutivne dijelove – foneme. U skladu s time fonemski ustrojen jezik jedno je od

³⁷ Iako Brozović (2007: 221–223) prikazuje preciznije karakteristike takvih ostvarenja. O tome će biti govora i u poglavlju 6.1.

temeljnih obilježja ljudskoga komunikacijskog sustava i jedno je od obilježja koje taj sustav oštro razlikuje od komunikacijskih sustava drugih životinjskih vrsta (usp. Hockett 1963: 1–29). Relativno malen (i konačan) broj razlikovni jedinica³⁸ omogućuje prirodnim jezicima praktički beskonačnu raznolikost u tvorenju jedinica više razine.

Fonem ima *konstitutivnu* i *razlikovnu ulogu*, iako i jedna i druga mogu izostati. *Konstitutivna uloga* svojevrsno je obrnuto viđenje dvostruke artikulacije: ako se pođe od niže razine prema višima, onda se može reći da su jedinice više razine sazdane upravo od fonema. Fonemi su prema tome konstitutivni elementi jedinica više razine. Takva konstitutivna uloga fonemā katkada izostane, i to u slučaju kada jedinica više razine nije načinjena od fonema: takav je slučaj *nultoga morfa* koji je signaliziran upravo odsustvom fonemā. *Razlikovnost* fonema proizlazi iz njegove kontrastivnosti i opozitivnosti. Sintagmatska kontrastivnost fonemu omogućuje razlikovnost (naspram ostalih fonema) unutar jednoga morfa, a paradigmatska opozitivnost stavlja ga u odnos s ostalim fonemima koji bi se mogli naći na njegovu mjestu, tvoreći tako razliku u značenju (Martinet 1982 [1960]: 15). Upravo iz toga dvojega dakle proizlazi njegova razlikovna uloga u jeziku (usp. Clark – Yallop – Fletcher 2007: 90). Razlikovna uloga fonema također može izostati, kao što je slučaj u 'pravim' homonimima (onima koji su ujedno i homofoni i homografi; v. i str. 51).

Fonem je *jezični mikroznak*. Pod terminom *mikroznak* (koji rabi Muljačić 1972: 5) razumijemo jezični element sastavljen od izraza i sadržaja, pri čemu je sadržaj lišen ikakva leksičkog ili gramatičkog značenja i sveden na čistu razlikovnost (tzv. *alijetet*). Izraz fonema – fon – definira se u takvu shvaćanju kao snop razlikovnih obilježja. Budući da je sadržaj fonema sasvim reduciran, fonem se nerijetko shvaća kao svoj vlastiti izraz, stoga se često napušta rigorozna preciznost pa se zapravo fonem shvaća kao snop razlikovnih obilježja (tako čini i Jakobson 2008 [1990]: 288; usp. i razmatranja na str. 11 i 12).

Fonem je *linearan* i *segmentalan*. Njegova *linearnost* proizlazi iz činjenice da se dva fonema u apstraktnoj predodžbi kakve jedinice više razine (npr. morfema) ne mogu naći istovremeno na istom mjestu.³⁹ Linearnost se u realizaciji očituje susljednom naravi ostvarivanja fonema: fonemi se realiziraju kao prostorno (u pismu) ili vremenski (u govoru) uređeni nizovi. Postoje

³⁸ Prosječan broj konsonantskih fonema u svjetskim jezicima, na uzorku od njih petstotinjak, prema Maddiesonu (2011) iznosi oko 23, prema Gussenhoven – Jacobs (2005: 27) 22,8 fonema. Vokalskih fonema prosječno ima 8,7 (*ibid.*). S druge strane prema Maddiesonu (2011) jezik *rotokas* ima svega 11 fonema, *havajski* 13, dok jezik *!xõõ* ima 156 fonema.

³⁹ Usp. Martinet (1982 [1960]: 7–8): „Linearnošću jezičnih iskaza objašnjava se uzastopnost (sukcesivnost) monema i fonema“.

i malobrojni primjeri u kojima se krši uvjet linearnosti (usp. koncept *preklapanja* u poglavlju 3.7.). No čak i u takvim slučajevima implicitno poznavanje jezičnoga koda⁴⁰ omogućuje načelno nenarušavanje uvjeta linearnosti (govornik bez poteškoća vrši drugu artikulaciju i pritom čuva pravilan redosljed jedinica). Na inače trivijalnom obilježju *segmentalnosti* fonema valja ustrajati zbog razlikovanja fonema od nesegmentalnih razlikovnih jedinica. I prozodijski elementi, primjerice naglasak u hrvatskome, mogu imati razlikovnu ulogu, ali ta razlikovna uloga ne tiče se nužno jednoga odsječka, već uglavnom više njih: prozodija riječi označava *krozodsječna* (*transsegmentalna*) i *nadodsječna* (*suprasegmentalna*) obilježja riječi.⁴¹ Obilježje linearnosti razlikuje foneme od razlikovnih obilježja, a obilježje segmentalnosti razlikuje foneme od prozodijskih razlikovnih sredstava.

3.7. Problem fonemske varijabilnosti

U prethodnome poglavlju rečeno je da je fonem linearna jedinica. Njegova se linearnost očituje na dva načina. Promatrajući samo fonemsku razinu, linearnost je ono obilježje koje onemogućava da se dva fonema nađu na istom mjestu unutar riječi. Kad se fonem sagleda u relaciji sa svojim konkretnim ostvarenjem, linearnost je ono obilježje koje uvjetuje da se glas na fonetskoj razini interpretira kao ostvarenje onoga fonema koji se na fonološkoj razini nalazi na istom mjestu u nizu. Drugim riječima, linearnost onemogućava da se glas [s] u riječi *sunce* tumači kao ostvarenje fonema /n/ jer se glas [s] i fonem /n/ ne nalaze na istom mjestu u nizu. Glas [s] prvi je u toj riječi, stoga mora biti ostvarenje prvoga fonema. Iz toga proizlazi da jedan glas u nekoj fonološkoj okolini treba biti ostvarenje jednoga i samo jednoga fonema. Budući da osigurava jedinstvenost interpretacije između fonema i glasa, takvo se obilježje u fonologiji zove *biunikatnost* (engl. *biuniqueness*, kod Muljačića (1972: 136) *biunivocitet*, hrv. možda *dvojedinstvenost* ili *dvojednost*, u morfonologiji ponekad *izomorfizam*) (Lass 1984: 24; Crystal 2008: 55–56). Osnovna ideja koja stoji iza toga jest da onaj koji sluša govor implicitno provodi rutinsku segmentaciju i klasifikaciju, stoga bi bilo nepraktično kad jedan glas ne bi bio ostvarenje uvijek istog fonema. No u govoru – u kojemu su glasovi podložni adaptacijama, asimilacijama i koartikulacijskim učincima (usp. Škarić 1991: 339–351; Farnetani – Recasens 2013: 316–351; v. i poglavlje 4) – ipak dolazi do narušavanja obaju tih zahtjeva. Obilježje

⁴⁰ *Kod* se ovdje razumije kako ga određuje Martinet (1982 [1960]: 14): „Kod je organizacija koja omogućava redigiranje poruke i ono s čime se svaki element poruke uspoređuje da bi se dobio njezin smisao“.

⁴¹ „Prozodija riječi ocrta obrise riječi, koji se sastoje uglavnom od međuslogovnih (intersilabičnih) odnosa, a dijelom i od unutar-slogovnih (intrasilabičnih) mijena“ (Škarić 2007: 120).

linearnosti narušeno je primjerice u riječi *vidio* u kojoj se ostvaruje više glasova nego što u njoj ima fonema, pa se samim time nizovi ne poklapaju:

Fonemski lik: /v i d i o/
1 2 3 4 5

Fonetski lik: [v i d i ̣ o]
1 2 3 4 5 6

Segment broj 5 u fonetskome liku nije ostvarenje fonema broj 5 u fonemskome liku, čime je prekršeno pravilo linearnosti. Pravilo biunikatnosti – koje zahtjeva da je jedan glas ostvarenje jednog i samo jednog fonema – prekršeno je kad se usporede riječi *amfetamin* i *informacija*.

Fonemski likovi: /a m f e t a m i n/ /i n f o r m a c i j a/
Fonetski likovi: [a m̩ f e t a m i n] [i n̩ f o r m a c i ̣ a]

Prvi slučaj podrazumijeva umetanje prozodijskoga glasa kako bi se spriječio čujan zijev ili dvoglasno ostvarenje dvaju vokala (usp. Škarić 2007: 108–109) – to je ono što narušava pravilo. Budući da se radi o prilagodbi isključivo na razini govora, kršenje toga pravila nije posebno bitno za fonemski sustav. No kršenje drugoga pravila ima posljedice pri opisu fonemskih ostvarenja na fonetskoj razini (v. poglavlje 4). Jedno rješenje toga problema jest shvaćanje biunikatnosti kao tendencije, ali uz koju postoje i pojedini slučajevi *preklapanja* (*overlapping*; usp. Lass 1984: 28).

Glasovi kod koji dolazi do takva preklapanja pripadaju istim prirodnim klasama, što znači da su na temelju svojih razlikovnih obilježja relativno slični.⁴² Samim time može im se ustanoviti presjek zajedničkih razlikovnih obilježja. Ukupnost zajedničkih razlikovnih obilježja dvaju (ili rjeđe više) fonema zove se *arhifonem* (Trubetzkoy 1971 [1936]: 189; Muljačić 1972: 155; Odden 2005: 230). Tim konstruktom, koji je još apstraktniji od fonema, u strukturalističkoj fonologiji nastojalo se objasniti pitanje poput ovoga: U parovima riječi poput [vrabats] ~ [vraptsa] i [svat] ~ [svadba] jesu li tamnije otisnuti glasovi ostvarenja jednoga istoga

⁴² Uporaba izraza 'sličnost' u fonemici zahtjeva obrazloženje. Moglo bi se prigovori da na fonemskoj razini ne može biti riječi o sličnosti jer je fonemski sustav ustrojen na temelju razlikovnosti. Međutim, sličnost se može objasniti na dva načina, ako već intuitivno poimanje sličnosti nije dovoljno. Prvo, iako se u strukturalističkoj fonologiji najčešće govori u apsolutnim terminima (ili jest ili nije; razlikovno je ili nije razlikovno; fonem je ili nije fonem), činjenica je da pojedini fonemi mogu imati veći ili manji broj razlikovnih obilježja (neovisno o tome jesu li ta obilježja doista razlikovna ili redundantna), stoga će glasovi koji dijele veći broj razlikovnih obilježja biti sličniji od onih koji dijele manji broj. Drugo, proučavanjem ostvarenja fonema razlike se mogu i akustički i artikulacijski usporediti. Istina je da se time uspoređuju glasovi, a ne fonemi, ali u ovdje istaknutom problemu ionako se radi upravo o odnosu fonemā i njihovih ostvarenja.

(polazišnoga) fonema ili dvaju različitih fonema? Prema Trubetzkoyu (1971 [1936]) u takvim slučajevima fonemi /b/ ~ /p/ i /t/ ~ /d/ u položaju su neutralizacije. To znači da im se većina razlikovnih obilježja preklapa, no upravo ona obilježja koja razlikuju te foneme ukinuta su. Fonološka okolina u kojoj dolazi do preklapanja redundantnih, a neutralizacije razlikovnih obilježja zove se *neutralizacijska okolina* – sâm taj fenomen ukidanja razlikovnosti zove se *neutralizacija* (usp. Lass 1984: 41; Crystal 2008: 326) – a produkt neutralizacije upravo je arhifonem. Prema takvu tumačenju u obliku [vrapsa] ne ostvaruje se fonem /b/ ili /p/, već se ostvaruje arhifonem /P/, dakle /vraPca/.⁴³

Muljačić (1972: 156) se kritički odnosi prema konceptima neutralizacije i arhifonema. Navodi da mogu dovesti do „apsurdnih situacija, osobito kad do neutralizacije nije došlo zbog dijakroničkih promjena i kad se takva odluka ne može braniti ni morfonološkim razlozima, ni jezičnim osjećajem“ te zaključuje da je pojam neutralizacije koristan jedino u dijakronijskoj fonologiji. U generativnoj gramatici pojmu arhifonema donekle odgovara koncept *nepotpuno određenih reprezentacija* iako postoje i značajne razlike (usp. Spencer 1996: 126–130).

Varijabilnost fonema također se objašnjava u sklopu morfonologije. *Morfonologiju* (*morfofonologiju*, *morfonemiku*) se u njezinu današnjem shvaćanju može definirati kao dio lingvističkog proučavanja koji se odnosi na analizu i klasifikaciju fonoloških čimbenika koji utječu na izraz morfema (Crystal 2008: 315), odnosno kao tranzicijsku deskriptivnu razinu između fonologije i morfologije (Matthews 1991: 146). Sam termin 'morfonologija' skovao je Trubetzkoy kako bi označio onaj dio fonologije riječi koji proučava fonološku strukturu morfema (Muljačić 1972: 162). U širem značenju morfonologija se razumije kao proučavanje glasovnih promjena (Barić *et al.* 2003: 76; Coates 2006: 318), dakle upravo onako kako se definira fonologija u generativnom jezikoslovlju (u koju doduše ne spadaju morfološke i sintaktičke alternacije; usp. Mihaljević 1991: 9). Osnovna jedinica prepoznata na morfonološkoj razini jest *morfonem*. Taj termin međutim teško je precizno definirati jer njegovo poimanje mijenjalo tijekom desetljeća (usp. Coates 2006) i nije općeprihvaćen (usp. Chomsky – Halle 1968: 11). Ono što je donekle konstantno u poimanju morfonema jest da je to skup fonema koji alterniraju u jednom morfemu (Crystal 2008: 315). Takvom definicijom stvara se paralela: morfem je apstraktna klasa izvedena iz svojih alomorfa, fonem je klasa svojih alofona, a morfonem je klasa alternirajućih fonema. Još preciznije *morfonem* bi se mogao

⁴³ Arhifonemi se prema Trubetzkoyu (1971 [1936]) bilježe velikim tiskanim slovom. Odabir samog znaka koji će predstavljati taj arhifonem arbitran je, ali ga je logično odabrati prema slovu koje najčešće predstavlja neutralizirani fonem.

odrediti kao apstraktni linearni jezični mikroznak koji nema sadržaja (osim razlikovnosti koja proizlazi iz njegove fonemske naravi), a čiji je izraz *kvantitativno* i *kvalitativno* varijabilan: izraz jednoga morfonema može biti načinjen od jednoga fonema, od više njih ili ni od jednoga fonema.

3.8. Identificiranje fonema

Problem identifikacije fonema svodi se na dvoje:

- (1) Kako određujemo koji glasovi pripadaju kojim fonemima?
- (2) Kako određujemo je li izgovoreni element ostvarenje jednoga ili dvaju fonema (npr. afrikate), odnosno pripadaju li dva glasa jednome (npr. diftonzi) ili dvama fonemima (npr. dva monoftonga)?

Ako pođemo od toga da je bit fonemā njihova razlikovna funkcija, onda su na sintagmatskoj osi njihovi izrazi – fonovi – u odnosu *kontrasta* (usp. Jakobson – Halle 1988 [1956]: 8; Martinet 1982 [1960]: 39). To znači da im je svrha razdvajanje entiteta. Kontrast ovisi o kontaktu fonova jer se upravo u takvu kontaktu na sintagmatskoj osi kontrast jedino ostvaruje. Svakom pojedinom fonu bitna je okolina u kojoj se nalazi jer ta okolina uvjetuje mogućnost njegova pojavljivanja. Skup svih okolina u kojoj se neki fon može ostvariti jest *distribucija* toga fonema. Usporedbom distribucija dvaju fonova određuje se pripadaju li ti fonovi jednome fonemu ili dvama fonemima. Ako se dva fona nikad ne nalaze u istovrsnim fonološkim okolinama, onda su ta dva fona u *komplementarnoj distribuciji*. U takvu su odnosu hrvatski fonovi [n] i [ɲ]: fon [n] nikad se ne javlja ispred velarnih fonova, a fon [ɲ] javlja se jedino ispred velara. Fonovi koji su komplementarnoj distribuciji zovu se *alofoni* i po definiciji pripadaju istom fonemu jer im je onemogućena kontrastivna funkcija (usp. Spencer 1996: 6). Ako se dva fona mogu naći u istim fonološkim okolinama, oni zadovoljavaju uvjet kontrastivnosti i samim time pripadaju dvama različitim fonemima. Za fonove koji se mogu ostvariti u istoj okolini kaže se da su u *paralelnoj distribuciji*. U takvu su odnosu fonovi [v] i [l] u paru riječi *vûk* i *lûk*.

Postoje i slučajevi u kojima se pojedini fonovi mogu naći u komplementarnoj distribuciji iako nisu alofoni jednoga fonema: u engleskome se [h] javlja samo ispred vokala, a [ɳ] samo iza vokala. Lass (1984: 19) takve primjere objašnjava fonetskom sličnošću. Alofoni jednoga fonema moraju biti *fonetski slični*, što bi ugrubo značilo da imaju velik broj zajedničkih

razlikovnih obilježja (no pitanje je što znači velik broj i gdje je granica – to dvoje je naravno neodredivo). Kriterij *fonetske sličnosti* ne može se formalno definirati iako je u intuitivnom i praktičnom smislu jasno zašto su [h] i [ŋ] fonetski različiti, a [p] i [p^h] fonetski slični. Stoga taj kriterij nije ključan u određenju alofonskog statusa, već samo služi kao sigurnosni mehanizam koji sprječava nespojive generalizacije.

Na paradigmatškoj razini fonovi koji pripadaju različitim fonemima u opoziciji su s onim fonovima koji se mogu ostvariti na njihovu mjestu. Da bi se ustanovila razlikovna funkcija dvaju fonova, a samim time i njihova fonemičnost, njihova se razlikovnost testira u identičnim distribucijama. Dva su fona razlikovna ako njihova izmjena uvjetuje promjenu u značenju (onoga niza unutar kojega se vrši zamjenjivanje). Takav test zamjenjivanja fonova zove se *komutacija* ili *supstitucija* i osnovna je metoda dokazivanja fonemskoga statusa nekoga fona.⁴⁴ Komutacija se vrši u okolini *minimalnoga kontrasta*: ondje gdje su svi okolni fonovi isti, a mijenja se samo onaj fon čija se razlikovnost testira. Tako se na primjer razlikovnost hrvatskih fonova [b], [v], [f] i [g] može testirati riječima [baza] ~ [vaza] ~ [faza] ~ [gaza]. Budući da se zamjenom početnog fona mijenja značenje riječi, testirani fonovi imaju razlikovnu ulogu i pripadaju različitim fonemima. Alofoni s druge strane ne pokazuju razlikovnost u testu komutacije: zamjenom fona [ŋ] fonom [n] u riječi [banjka] ne dobivamo drugu riječ, već samo iskrivljeni, nestandardni oblik *iste* riječi – [banka]. Parovi riječi kojima se koristimo u testu komutacije, a koji se razlikuju samo u testiranom odsječku, zovu se *minimalni parovi*, odnosno *minimalni nizovi* ako se radi o više riječi.

Pri ustanovljavanju fonemskoga statusa pojedinih fonova, obično se nastoji odrediti minimalne parove koji se i u gramatičkom i funkcionalnom smislu što manje razlikuju: poželjno je da pripadaju standardnom varijetetu, istom leksičkom sloju, istoj vrsti riječi i da imaju isti naglasak. Takav je besprijekoran par: [piti] ~ [biti]. Ako nije moguće uspostaviti barem jedan besprijekoran minimalan par, uglavnom se smatra dovoljnim uspostaviti i nekoliko minimalnih parova koji nisu besprijekorni (npr. koji pripadaju različitim vrstama riječi: *žût* ~ *kût* i sl.). S druge strane postoje i parovi koji oponiraju više od jednoga fona – *subminimalni parovi* – za kojima se može posezati kad je prave minimalne parove nemoguće naći: primjerice u engleskome je teško dokazati fonemičnost fona [ʒ] pa se poseže za subminimalnim parom *viscious* [viʃəs] ~ *vision* [viʒən].

⁴⁴ Fischer-Jørgensen (1975: 44) navodi da je test komutacije u fonologiju prvi uveo Hjelmslev u *Prolegomeni teoriji jezika* (usp. 1961 [1943]: 73–74).

Fromkin *et al.* (2003: 325–326) opisuju četiri koraka u *fonemskoj analizi*. Prvo se određuje postoje li minimalni parovi koji oponiraju određene glasove. Time se ustanovljuje imaju li testirani glasovi razlikovnu ulogu, a razlikovni glasovi smatraju se ostvarenjima različitih fonema. Drugo, ako su glasovi koji nemaju razlikovnu ulogu u komplementarnoj distribuciji i ako zadovoljavaju kriterij fonetske sličnosti, onda su ti glasovi alofoni jednoga fonema. Treće, nerazlikovnim se glasovima treba odrediti pripadnost jednom određenom fonemu. Ako se dva alofona izvode iz jednoga fonema, odabire se ona dubinska reprezentacija koja zahtijeva realizaciju najjednostavnijih fonoloških pravila. Time se jedan alofon određuje kao tipična, fonološki najmanje uvjetovana varijanta, a ostale su položajno uvjetovane varijante. Četvrti je korak određivanje fonoloških pravila iz kojih se izvode alofonska ostvarenja. Upravo zbog ovog četvrtog koraka bitno je imati na umu i fonetsku razinu jer pravila izvođenja alofona predstavljaju interakciju između fonemske i fonetske razine.

Komplementarna distribucija, komutacija i metoda pronalaženja minimalnih parova i općenita fonemska analiza kako je ovdje prikazana ipak imaju značajan broj nedostataka. Prvo, definicija minimalnih parova ne isključuje mogućnost da jedan član ili oba člana budu samo teoretski mogući u tom jeziku, dakle da budu *ne-riječi* toga jezika (Muljačić 1972: 125). Drugo, komutacija se zasniva na pretpostavci da fonem obvezatno ima razlikovnu ulogu, odnosno da se promjenom fonema nužno mijenja značenje. Postojanje različitih oblika *iste* riječi (G. mn. *nòktā, nòktī, nòkātā, nòktijū*) nisu u skladu s tom pretpostavkom. S druge strane homonimi (*līst* 'dio biljke' i *līst* 'vrsta ribe') dokaz su da postoje razlike u značenju koje nisu posljedica fonemske razlike. Treće, nejasno su određeni brojevi odnosi između uspoređivanih jedinica. Martinet (1970 [1939]) tvrdi da se komutacija može vršiti i tako da se jedan fon komutira ničime⁴⁵: komutacija fr. *tiers* [tjɛr] i *hier* [jɛr] dokazuje da je /t/ fonem jednako dobro kao i *tiers* [tjɛr] i *pierre* [pjɛr]. No komutacijom se ustanovljava fonemičnost *obaju* testiranih elemenata (u drugom primjeru to su /t/ i /p/), što dovodi do zaključka da je u prvom primjeru i ništa fonem, što pak nije moguće. Četvrto, nejasan je status fonema kojemu se može naći izrazito ograničen broj minimalnih parova, pogotovo prema jedinici za koju se sumnja da je u alofonskom odnosu s ispitivanim fonom. Takav je slučaj s fonovima [r] i [r̥] u hrvatskome (v poglavlje 6.2.). Peto, komplementarna distribucija nije uvijek dovoljan pokazatelj alofonskih odnosa prema jednome fonemu jer jedan fon može biti u komplementarnoj distribuciji s više drugih fonova. U engleskome neaspirirani [p] u komplementarnoj je distribuciji ne samo s fonom [p^h] već i s

⁴⁵ „Il est important de noter que la commutation est parfaitement valable si elle se fait avec zéro (...)“ (Martinet 1970 [1939]: 117).

fonovima [k^h] i [t^h], a prije naglašenoga vokala i s fonom [b] (*spin* i *bin*). Čak i ako prva dva odnosa odbacimo na temelju fonetske različitosti, treći odnos ostaje neriješen (usp. Drescher 2011: 255). Šesto, postoje alofoni, pa čak i fonemi koji se javljaju u nepredvidivim okolinama, u takozvanim *slobodnim distribucijama* (usp. Lass 1984: 21). Na primjer u engleskoj riječi *evolution* ponekad se kao početni fonem javlja /i:/, a ponekad /ɛ/, ali to se nikad ne događa u riječi *revolution*.

Zbog takvih poteškoća razvile su se teorije u kojima se izbor između dva fonema ili fonema i njegova alofona ne tumači kao binarni odabir, već se omogućava postojanje prijelaznih slučajeva. Tako Scobbie – Stuart-Smith (2008: 87) navode da u škotskom engleskom postoje *kvazifonemi* (a zbog njihove nejasnosti predlažu i pomalo neozbiljan izraz 'fuzzy phonemes'); smatraju da takvi slučajevi pokazuju da se kontrast treba tretirati kao *stupnjeviti fenomen* i da je pripadnost nekog fonema fonemskom inventaru tog jezika također pitanje stupnja. Lass (1984: 163) opaža da postoje mnogi jezici u kojima bi bila opravdana teorijska distinkcija između 'fonemskih jezika' i 'fonetskih jezika', odnosno između 'jezika s minimalno specificiranim fonemima' i 'jezika s potpuno specificiranim fonemima' i zaključuje riječima: „If this turns out to be a fruitful direction, we may want to say that the phoneme (as a fully specified distinctive segment) is not universal“.

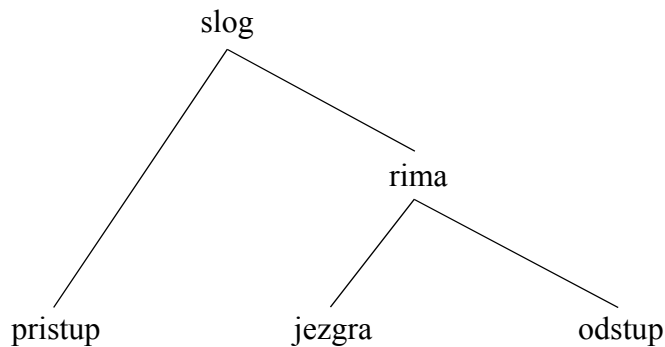
4. REALIZACIJE FONEMA

Realizacije fonema ovise o jezičnim i nejezičnim čimbenicima. Iako su fonetski relevantne i vrlo zanimljive, nejezično uvjetovane realizacije fonema – tzv. *slobodne inačice* – nisu za fonemiku bitne, stoga će se ovdje opisati samo jezično uvjetovane realizacije fonema. Realizacije fonema ovise prvenstveno o fonološkoj okolini u kojoj se fonem nalazi. Fonemska ostvarenja koja se nalaze u komplementarnoj distribuciji i koja su uvjetovana fonološkom okolinom zovu *alofoni (inačice, varijante)* (usp. Škiljan 1980: 97; Odden 2005: 44). Fonem koji je neovisan o fonološkoj okolini u kojoj se nalazi realizira se tipično, odnosno kao *osnovna inačica*. Fonemsko ostvarenje koje je uvjetovano fonološkom okolinom zove se *položajno uvjetovana* ili *kombinatorna inačica*. Ovdje ukratko valja objasniti i razliku između termina *fon* i *alofon* da ne bi došlo do metodoloških zabuna. Fon je izraz fonema, njegova općenita realizacija koja je neutralna i neodređena s obzirom na *vrstu* realizacije. Alofon se može promatrati kao jedno od svih mogućih jezično uvjetovanih ostvarenja nekog fonema, odnosno i kao osnovna i kao kombinatorna inačica ili se može promatrati samo kao kombinatorna inačica. Veći dio literature priklanja se ovome prvom tumačenju (Muljačić 1972: 130; Lass 1984: 18; Katamba 1996: 18; Spencer 1996: 8; Brozović 2007: 209).

Izgovorna razina u sklopu fonemike proučava se isključivo kao sredstvo koje omogućava detaljan opis izraza fonema. Fonem se u govoru može ostvariti kao glas. *Glas* se u fonetici definira kao najkraći izgovorni pokret koji je u cijelosti ponovljiv, odvojiv, izostavljiv i zamjenjiv (Škarić 2007: 58). Izdvojivost glasa iz govorne jedinice više razine predstavlja govorni ekvivalent Martinetove druge artikulacije. Glasovi se mogu klasificirati na mnoge načine, a za fonemiku su zbog morfonoloških implikacija najbitnije klasifikacije prema tvorbenome načinu, tvorbenome mjestu i ulozi u slogu.⁴⁶ Glasovi se u govoru ulančavaju u izgovorne jedinice višeg reda – *slogove*. S fonetskog je stajališta definicija sloga prilično problematična (usp. Laver 1994: 113–115), no ona je također i manje bitna u fonemici. Ovdje će se ukratko opisati osnovni *fonološki* model sloga jer se takav model rabi kao konstrukt u daljnjoj fonemskoj analizi. Osnovni model sloga sličí apstraktnome stablu u koje se svi slogovi trebaju uklopiti kako bi bili prepoznati kao prihvatljivi slogovi pojedinoga jezika (Jelaska 2004: 108). Slog se sastoji od *pristupa, jezgre* i *odstupa*. Jezgra i odstup zajedno čine *rimu*. Pristup i

⁴⁶ U ovome se radu zbog ograničenoga prostora neće detaljno objašnjavati fonetske klasifikacije glasova, tim više što to i nije zadaća klasične fonemike. Klasifikacije prema navedenim kriterijima mogu se naći u svakom priručniku opće fonetike i između njih uglavnom nema većih razilaženja (usp. Malmberg 1974: 31–59; Škarić 1991: 120–146; Laver 1994: 119–158, Ladefoged 2001: 139–154).

odstup mogu imati više od jednog člana, a mogu i izostati; jedino je jezgra obvezatan dio sloga. Takav model sloga može se prikazati ovako:

Glasovi koji čine jezgru sloga zovu se *samoglasnici* ili *slogotvorni glasovi* i temeljno je obilježje takvih glasova upravo činjenica da sami mogu tvoriti slog. Glasovi koji su dio pristupa ili odstupa sloga zovu se *suglasnici* ili *neslogotvorni glasovi* (op. cit.: 103).⁴⁷

Slog se može objasniti i kao lûk sonornosti, odnosno kao fonološka jedinica sastavljena od jednog ili više odsječaka (glasova), koja ima jedan vrh sonornosti (usp. Škiljan 1980: 95). *Sonornost* (*zvonkost*) objašnjava se kao omjer harmoničnog i šumnoga zvuka koji se javlja pri izgovoru glasova (Škarić 1991: 204), a samim time razumije se i kao inherentna glasnoća glasova (Laver 1994: 151). Slično kao i s napetošću, precizni akustički i artikulacijski korelati sonornosti nisu u fonetici jasno određeni. Usprkos tome sonornost je u fonološkoj teoriji bitna jer su glasovi unutar jednog sloga najčešće organizirani tako da od krajnjih slogovnih rubova sonornost raste prema jezgri u kojoj se postiže maksimum sonornosti (otuda ideja lûka sonornosti). Sonornost je stoga stupnjevito glasovno obilježje: glasovi se razlikuju s obzirom na svoj položaj na *ljestvici sonornosti* (usp. Škarić 1991: 330, Jelaska 2004: 130–147). Osim fonotaktičkih implikacija – koje i nisu ključne za fonemiku – struktura sloga i poimanje obilježja sonornosti imaju i fonemske implikacije. Naime model sloga i princip sonornosti

⁴⁷ Valja dakle jasno razdvajati pojmove *suglasnik* i *samoglasnik* od pojmova *vokal* i *konsonant*. Prva podjela podrazumijeva ulogu glasa u slogu, a druga tvorbeni način. Pojedini konsonanti mogu biti samoglasnici, npr. [r], a rjeđe se događa da je i vokal suglasnik, npr. [i]. No čak je i takva podjela diskutabilna. Moglo bi se tvrditi da suglasnik nije isto što i slogotvorni glas jer se ispred (ili rjeđe iza) konsonantskih glasova koji imaju ulogu jezgre sloga neizbježno javlja glas [ə], koji je 'pravi' samoglasnik. U tom bi slučaju valjalo razlikovati slogotvorne glasove (*silabeme*) i neslogotvorne glasove (*asilabeme*) od suglasnika i samoglasnika, ali onda se pak termini *suglasnik* i *samoglasnik* izjednačavaju s vokalima i konsonantima. Zbog brojnijih potvrda u literaturi (Muljačić 1972: 149–151, Jelaska 2004: 103; Brozović 2007: 161 i 200; Škarić 2007: 85–87) priklanjamo se ovakvome shvaćanju: *vokali* i *konsonanti* glasovi su podijeljeni prema tvorbenome načinu; *samoglasnici* ili *silabemi* ili *slogotvorni glasovi* čine jezgreni dio sloga i mogu sami sačinjavati slog; *suglasnici* ili *asilabemi* ili *slogotvorni glasovi* čine rubne dijelove sloga i ne mogu sami sačinjavati slog.

pomažu objasniti radi li se u pojedinim glasovnim ostvarenjima o jednome glasu (npr. jednom dvoglasniku ili jednom slivenom konsonantu) ili o dvama glasovima. Zbog toga su kao dodatna oruđa u pomalo nestabilnim principima fonemske analize itekako dobrodošli i koncepti kao što su slog i sonornost.

Ostvarenja hrvatskih fonema ovise o asimilacijskim uvjetima koje okolni fonemi postavljaju jedni prema drugima. U hrvatskome izgovoru asimilacijski uvjeti uglavnom djeluju *regresivno* (*unatrag*), iako i to ima iznimaka (npr. *mozak* → *mozga*), te djeluju i na morfemskim granicama (/gradski/ → [gratski]), usprkos tome što se takve asimilacije ne bilježe u pismu. Ovisno o strogosti asimilacijskih uvjeta postavljenih na ostvarenja pojedinih fonema, broj različitih alofona značajno će varirati: različitost alofona, a samim time i njihov ukupan broj, ovisi o tome koliko značajna mora biti glasovna preinaka da bismo ju interpretirali kao opažajno i ponovljivo različitu. Minimalne glasovne preinake koji nastaju zbog izgovorne ekonomičnosti i inercije govornih organa zovu se *adaptacije*. Adaptacijska varijabilnost jednoga glasa uglavnom se zadržava u okviru toga *istoga* glasa i ne bilježi se posebnim znakom u fonetskoj transkripciji, već se opisuje adaptacijskim pravilima za pojedine jezike (za hrvatski to čini Škarić 1991: 342–347). Stoga se adaptacijske preinake (kao što je labijalizirano [l^w] u riječi *luk* ili palatalizirano [n^j] u riječi *inćun*) neće bilježiti u sklopu fonemskih realizacija. Glasovna preinaka koja je dovoljno velika da mijenja barem jedno razlikovno obilježje nekog fona, a samim time kojoj je rezultat neki drugi glas, zove se u fonetici *asimilacija*.⁴⁸ Asimilacija za produkt može imati tipična ostvarenja istoga fonema, kombinatorne inačice toga fonema, tipična ostvarenja drugoga fonema, kombinatorne inačice drugoga fonema, a može uvjetovati i ispadanje fonova. Zbog toga što nema apsolutne sloge oko preciznih granica adaptacijskih i asimilacijskih glasovnih preinaka, pojedini hrvatski fonetski i fonološki priručnici imaju različit broj i sastav hrvatskih alofona: npr. Škarić (1991: 399) ih ima 44, Barić *et al.* (2003: 48) ih imaju 40, a Brozović (2007: 190) ih ima 54. Do razilaženja dolazi i zbog toga što pojedina glasovna ostvarenja nisu ostvarenja pojedinih fonema, već imaju samo prozodijsku ulogu (kao što je vokal [ə]).

⁴⁸ U fonologiji se *asimilacija* (ili *jednačenje*) shvaća slično, ali ponešto drugačije: kao fonološkom okolinom uvjetovana glasovna alternacija (usp. Barić *et al.* 2003: 618–622).

Na temelju svega navedenoga, asimilacijski uvjetovane realizacije hrvatskih fonema, a to su osnovne i kombinatorne inačice, mogu se prikazati ovako⁴⁹:

Fonem	Fon	Distribucijski uvjet	Primjer
/a/	→ [a]	/ uvijek	[ako], [dan]
/e/	→ [e]	/ uvijek	[šest], [eto]
/i/	→ [i]	/ uvijek	[ikako], [sin]
/o/	→ [o]	/ uvijek	[oko], [dobar]
/u/	→ [u]	/ uvijek	[uz], [sutra]
	→ [u] ⁵⁰	/ neslogotvorna uloga	[europa], [a ^u to]
/r/	→ [r]	/ _V ili V_ ili _[j]	[ruka], [tri], [rješnik]
	→ [r̥]	/ C_C ili C_# ili #_C; (slogotvorna uloga)	[tsr̥o], [rt̥]
/v/	→ [v]	/ neutralan položaj	[vatra], [ovaj]
	→ [w] ⁵¹	/ _[u], [o]	[wuk], [woda]
/j/	→ [j]	/ neutralan položaj	[sjaj], [joj]
	→ [j̥]	/ V_[e] ili V_[i] ili [e]_V ili [i]_V	[koj̥i], [prijaviti]
/l/	→ [l]	/ neutralan položaj	[lud], [stol]
	→ [l̥]	/ slogotvorna uloga	[bitsikl̥]
/m/	→ [m]	/ neutralan položaj	[mama], [imati]
	→ [m̥]	/ _[v], [f]	[tram ^v vaj], [am ^f fora]
/n/	→ [n]	/ neutralan položaj	[netko], [banana]
	→ [ŋ]	/ _[k], [g]	[baŋka], [f ^ŋ ga]
	→ [m]	/ _[p], [b]	[jedamput], [ombi] od /on bi/
	→ [m̥] ⁵²	/ _[f], [v]	[im ^f formatsija], [im ^v vestitsija]
	→ [n̥]	/ slogotvorna uloga	[put ^{n̥}]
/nj/	→ [ɲ]	/ uvijek	[koɲ], [ɲedra]
/lj/	→ [ʎ]	/ uvijek ⁵³	[ʎubav], [voʎa]
/p/	→ [p]	/ neutralan položaj	[pop], [kip]
	→ [b]	/ _[+zvučan]	[to ^b džija]
/b/	→ [b]	/ neutralan položaj	[brod], [torba]
	→ [p]	/ _[-zvučan]	[suptropski]
/t/	→ [t]	/ neutralan položaj	[taj], [znati]
	→ [d]	/ _[+zvučan]	[svadba]
/d/	→ [d]	/ neutralan položaj	[dom], [pod]
	→ [t]	/ _[-zvučan]	[otplatiti]

⁴⁹ Oznake: strelica označava fonemsku realizaciju ('realizira se kao'); znak '/' označava da se desno od njega navodi distribucijski uvjet; znak '_' označava položaj ostvarenoga glasa; znakovi 'V' i 'C' stoje za vokal (V) i konsonant (C); znak '#' označava morfološku granicu.

⁵⁰ Fakultativno ostvarenje koje se javlja u jednosložnome izgovoru riječi tipa *auto*; supostoji uz dvosložan (Brozović 1991) i uz dvoglasnički (Jelaska 2004: 42) izgovor. Usp. vrlo čest izgovor [europa], gdje se često ne javlja vokal [u], ali ni aproksimant [v].

⁵¹ U hrvatskome općeprihvaćenom izgovoru takva realizacija fonema postoji, ali nije obvezatna (usp. Škarić 1991: 353).

⁵² Fakultativno ostvarenje, moguće i kao [n].

⁵³ Moguće je izgovor u riječi *Kremelj* interpretirati tako da se javlja slogotvorno [ʎ], ali je ta riječ izolirana vlastita imenica u hrvatskome. U barem donekle prilagođenim stranim riječima postoji težnja za uklanjanjem takva slogotvornoga glasa (*šmrklj* → *šmrkalj*, *šmrklja*).

/k/	→	[k]	/	neutralan položaj	[koliko], [znak]
	→	[g]	/	_ [+zvučan]	[rogbi] od /rok bi/
/g/	→	[g]	/	neutralan položaj	[govor], [noga]
	→	[k]	/	_ [-zvučan]	[boksa]
/s/	→	[s]	/	neutralan položaj	[sve], [ponos]
	→	[ɕ]	/	_ [tɕ]	[vaɕtɕe] od /vas ɕe/
	→	[z]	/	_ [+zvučan]	[zbroj]
/z/	→	[z]	/	neutralan položaj	[zima], [niz]
	→	[ʒ]	/	_ [dʒ]	[izdʒaʃkix] od /iz dačkih/
	→	[ɕ]	/	_ [tɕ]	[mraɕtɕe] od /mraz ɕe/
	→	[ʒ]	/	_ [dʒ]	[izdʒepa] od /iz džepa/
	→	[ʃ]	/	_ [tʃ]	[beʃʃɛga] od /bez ɕega/
	→	[s]	/	_ [-zvučan]	[istsuriti]
/š/	→	[ʃ]	/	neutralan položaj	[fuma], [naʃ]
	→	[ɕ]	/	_ [tɕ]	[liɕtɕe]
	→	[ʒ]	/	_ [+zvučan]	[znaʒga] od /znaš ga/
/ž/	→	[ʒ]	/	neutralan položaj	[ʒivot], [uʒe]
	→	[ʒ]	/	_ [dʒ]	[grozdze]
	→	[ʃ]	/	_ [-zvučan]	[muʃki]
	→	[ɕ]	/	_ [tɕ]	[noɕtɕe] od /nož ɕe/
/f/	→	[f]	/	neutralan položaj	[fino], [grof]
	→	[v]	/	_ [+zvučan]	[grovga] od /grof ga/
/h/	→	[x]	/	neutralan položaj	[hod], [buha]
	→	[χ]	/	_ [+zvučan]	[graybi] od /grah bi/
/c/	→	[ts]	/	neutralan položaj	[tsar], [sudats]
	→	[dʒ]	/	_ [+zvučan]	[sudadʒbi] od /sudac bi/
/č/	→	[tʃ]	/	neutralan položaj	[tʃudo], [poʃetak]
	→	[dʒ]	/	_ [+zvučan]	[svjedodʒba]
/ć/	→	[tɕ]	/	neutralan položaj	[tɕuk], [notɕ]
	→	[dʒ]	/	_ [+zvučan]	[modʒbi] od /moć bi/
/dž/	→	[dʒ]	/	uvijek	[dʒep], [menadʒer]
/đ/	→	[dʒ]	/	neutralan položaj	[medʒutim], [smedʒ]
	→	[tɕ]	/	_ [-zvučan]	[smetɕkast]

Napomene: (1) Prvo su se navodila tipična, osnovna fonemska ostvarenja, a tek ispod toga fonološki uvjetovana ostvarenja; (2) Asimilacijski *neutralnim položajem* smatraju se, osim ako je izričito navedeno drugačije, svi dopustivi položaji osim onih koji su navedeni kod uvjetovanih ostvarenja; (3) U hrvatskome se općeprihvaćenom izgovoru udvojeni fonovi gube (npr. /vidim most/ → [vidim:ost], a ne [vidim.most]), stoga se realizacije [Ø], koje se inače javljaju kao moguća realizacija svakoga fonema, nisu posebno navodile.

5. FONEMSKI INVENTARI

Fonemski inventar podrazumijeva ukupan broj minimalnih linearnih razlikovnih jedinica kojim neki jezik raspolaže. Fonemi koji sačinjavaju inventar mogu se smatrati temeljnim konstitutivnim jedinicama toga jezika jer ti fonemi i njihove realizacije predstavljaju sveukupnu raznolikost jezika kojemu pripadaju (Maddieson 2011: 534). Sve ostale jezične jedinice – od morfema do čitavih diskursā – sastavljene su od fonema. To je uostalom i osnovna ideja koja stoji iza jezične artikuliranosti. Glavna je svrha opisivanja fonemskoga inventara svođenje beskonačne glasovne raznolikosti na ograničen broj razreda (Lass 1984: 134). Ustanovljivanje fonemskog inventara omogućava fonemici opisivanje fonološke organizacije nekog jezika, dok je u jezičnoj tipologiji fonemski inventar polazište za određivanje fonoloških univerzalija i kategorizaciju jezika prema prisutnosti ili odsutnosti određenih obilježja (Crothers 1978: 94). Budući da je fonemski inventar ograničen popis jedinica (usp. Martinet 1982 [1960]: 9–10), teoretski je moguće odrediti konačan i stalan broj fonema u nekom jeziku, no taj se zadatak u lingvistici pokazao mnogo težim no što se čini. Ne samo da određenje broja fonema ovisi o samoj definiciji fonema već se javljaju i neki drugi teorijski i praktični problemi koji mogu takvo pobrojavanje učiniti dodatno zamršenim.

Mnogi autori definiraju fonem kao umni pojam, odnosno kao jedinstvenu predodžbu o nekom glasu ili nekom skupu glasova (npr. De Courtenay 1972 [1895]; Brozović 1991; Nathan 2006). Nije međutim ni na kognitivnoj razini uvijek moguće sasvim pouzdano ustanoviti pripada li neki element fonemskom inventaru ili ne pripada. Izvorni govornici pojedine glasovne ostvaraje smatraju običnijim, češćim i jasnijim, a neke neobičnijim i rjeđim. Takva predodžba o uklopljenosti nekog razlikovnog glasa u jezični sustav u izravnoj je relaciji s *fonemskom prototipnosti* i *rubnosti*. Različiti se fonemi kategoriziraju kao prototipni po različitim svojstvima, a neke od tih kriterija navodi Jelaska (2004: 66–69). Prema rječničkom ili paradigmatskom kriteriju prototipniji se fonemi nalaze u običnim, čestim i svakodnevnim riječima kao što su *ruka*, *sunce*, *znati*, *da*, *star* i sl., dok su rubniji oni koji se nalaze u riječima koje su rjeđe (*razrožan*, *hvastati se*), u stručnim pojmovima (*deagrarizacija*, *tetraedar*), u riječima s obličnim posebnostima (*gnjiljenje*, *zajutarci*) i u riječima stranoga porijekla (*ktetik*, *njutn*, *boršč*, *džemper*). Prema rečeničnom ili sintagmatskom kriteriju prototipniji su oni fonemi koji dolaze u svim vrstama riječi i na svim trima pozicijama u slogu – inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj. Prema psiholingvističkom kriteriju prototipniji su oni fonemi koji su slušno najrazlikovniji, odnosno kod kojih je – ili zbog kojih je – pri slušanju povezana govora učestalost pogrešne interpretacije najmanja. Uglavnom nema dvojbi kada je u pitanju

fonemičnost jedinica koja su prototipne, dok sve veća rubnost stvara sve veće poteškoće u određivanju njihova statusa. Koncept fonemske prototipnosti i rubnosti doprinosi stupnjevitom viđenju fonema spomenutom na kraju poglavlja 3.8. *Rubnim se fonemima* stoga mogu smatrati one jedinice koje se prema nekim svojim obilježjima ne uklapaju u potpunosti u fonološki sustav nekog jezika, ali koje se ipak uklapaju u temeljne odredbe definicije fonema.

Različite interpretacije sadržaja fonemskih sustava proizlaze i iz različitih pristupa samoj analizi glasovnoga materijala u nekom jeziku. U jezikoslovnim teorijama koje ne uvažavaju fonem kao teorijski konstrukt broj razlikovnih glasova bit će drugačiji nego u fonemskim analizama koje se čvrsto drže koncepcije fonema. Teorije koje su osjetljivije na fonetsku analizu glasovnoga sustava redovito će stizati do većeg broja konstitutivnih jedinica od teorija koje taj sustav nastoje svesti isključivo na razlikovne elemente. Nadalje, način na koji neki model analize pristupa problemima alofonskoga preklapanja, biunikatnosti i morfološkog uvjetovanja alofonskih pravila (usp. Lass 1984: 27–38) također će utjecati na konačan produkt fonemske analize.

Postoje i neki specifični problemi koji uzrokuju kolebanje u određivanju broja fonema u nekom jeziku. Sljedovi dvaju vokalskih kvaliteta predstavljaju vrlo čest problem u određivanju radi li se o jednome fonemu (dvoglasniku) ili o dvama fonemima (najčešće slijedu kliznik – vokal) (Catford 1988: 116; Clark – Yallop – Fletcher 2007: 71–74). Na sličan način i složeni konsonanti – ponajprije afrikate – predstavljaju problem u fonemskoj analizi kada je nejasno radi li se o dvofonemskim skupovima ili o jednome fonemu (usp. Muljačić 1972: 135–136). Jednostavnih rješenja za navedene probleme nema. Lingvisti se uglavnom odlučuju za kombinacije različitih kriterija, najčešće fonoloških, fonetskih i kognitivnih, a dobrodošla je i poštena doza kreativnosti i razumnoga rasuđivanja.

6. FONEMSKI INVENTAR HRVATSKOGA STANDARDNOGA JEZIKA

Oko točnoga broja fonema u hrvatskome standardnome jeziku ne postoji konsenzusa u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi. Iako se u većem dijelu podudaraju, pojedini fonološki opisi hrvatskoga jezika navode različit broj temeljnih razlikovnih jedinica. Razloga su za takvo razilaženje barem tri. Prvo, određivanje što jest, a što nije fonem ovisit će uvelike o teorijskome pristupu, ali i o nekim pojedinačnim odlukama unutar jedne fonološke teorije. Strukturalističko određivanje fonema zasniva se na binarnim odnosima, što znači da nema posrednih i/ili rubnih rješenja. Takvo odlučivanje ponekad je teško primjenjivo ako postoje dokazi i za jednu i za drugu mogućnost jer u takvim slučajevima svakom strogo donesenom odlukom zanemaruje se cijeli niz valjanih argumenata. Fleksibilniji pristupi u kojima postoje prototipnija i rubnija rješenja, kakav je primjerice višeglasni pristup, omogućavaju diferenciranje između općeprihvaćenih i spornih jedinica te ne svode odluku o nekoj jezičnoj jedinici na nepopustljivo određenje 'jest ili nije'. Čak i unutar jednoga teorijskog pristupa postoje slučajevi u kojima se odluka o fonemskom statusu neke jedinice donosi (ili ne donosi) na temelju prilično labavih kriterija. Tako se metodom minimalnih parova može doći do upitne situacije u kojoj je pronađen samo jedan minimalni par koji oponira testirane fonove, a čak je i taj jedini minimalni par sporan sam po sebi, kao što je slučaj pri dokazivanju fonemskoga statusa slogotvornoga fona [r] (v. poglavlje 6.2.). Drugo, u hrvatskome jeziku javljaju se morfološki i tvorbeno uvjetovane alternacije, kao što su prijevoj (*proreći* → *prorok*), proširivanje osnove (*trti* → *tarem*), alternacije suglasničkih skupova (*dahtati* → *daščem*) i alternacije refleksa jata (*dijete* → *djeteta*), koje u mnogome otežavaju fonemsku analizu. Treće, hrvatski jezik u izrazitijoj mjeri zahtjeva *polisistemski opis* (engl. *polysystemic description*). To znači da se pojedine fonološke jedinice i pojedini fonološki procesi mogu adekvatno opisati samo ako se sagledaju s različitih *jezičnih razina*.⁵⁴ Te različite razine u ovome slučaju predstavljaju različite „sisteme“ unutar jednoga jezika, a njihova izrazita međupovezanost i ovisnost obilježja uvjetuju polisistemski pristup opisu jezika, za razliku od *monosistemska* pristupa u kojemu je interakcija jezičnih razina svedena na minimum (usp. Lass 1984: 163–164). Tako primjerice fonemski status dugoga refleksa jata stvara ozbiljne poteškoće ako se opisuje isključivo s fonološke razine, odnosno ako je jedino pitanje koje se o njemu postavlja – je li to fonem ili nije?

⁵⁴ Pod *jezičnim razinama* misli se na tradicionalnu lingvističku podjelu jezika na razine: fonološku, morfološku, sintaktičku, leksičku i dr. U suvremenim lingvističkim teorijama strogo razdvajanje jezičnih razina pokazalo se neodrživim, nepraktičnim i suviše ograničavajućim.

U hrvatskome standardnom jeziku tri su sporna dijela fonemskoga inventara: afrikate, slogotvorni fon [r] i stari hrvatski jat (odnosno njegovi refleksi). Njihova spornost očituje se u različitom tretmanu navedenih jedinica u stručnoj jezikoslovnoj literaturi i brojnim polemikama stručnjaka upravo oko tih dijelova fonemskoga inventara. Oko statusa ostalih fonova uglavnom nije bilo većih prijepora, iako se zbog osobitijih fonoloških distribucija status fonova [ʎ, ɲ, x, j] utvrđuje opreznije nego status tipičnijih, prototipnijih fonova kao što su [p, b, m, l] i dr. Pitanje fonemskoga statusa hrvatskih afrikata svodi se na određivanje statusa fonova [ts, dz, te, dz, tʃ, dʒ]. Većim je dijelom fonemski status tih fonova jasan, kao što pokazuje konsenzus oko tog pitanja u hrvatskim gramatikama (v. sljedeći paragraf), ali oko fona [dʒ] postoje oprečna mišljenja (usp. Brozović 2007: 221–227; Škarić 2008: 183–205). O fonemskom statusu slogotvornoga [r] jedino je Brozović (2007) iscrpno pisao, dok gramatički priručnici prihvaćaju Brozovićev opis prema kojemu slogotvorno [r] jest zaseban fonem. Pitanje se svodi na to je li fon [r] ostvarenje posebnoga fonema /r/ ili je to položajno uvjetovana inačica fonema /r/. Problem fonemskoga statusa dugoga refleksa jata izazvao je najbrojnije polemike i naviše neslaganja. Postoje jezikoslovci koji tvrde da je *dugi* jat fonem (Brozović 1991; 2007), da je jat općenito fonem, neovisno o tome je li ostvarenje dugo ili nije (Z. Babić 1988–1989; Jelaska 2004: 69–79; Jelaska 2005) te da se ni u jednom ni u drugom slučaju ne može raditi o fonemu (Pranjeković 1997 i 1999; Škarić 2008). Oprečni se stavovi sučeljavaju i u stručnim polemikama, posebno onima između Brozovića i Pranjekovića⁵⁵ te između Brozovića i Škarića⁵⁶.

Suvremene hrvatske gramatike i fonološki opisi navode različite brojeve fonema u hrvatskome standardnome jeziku. U pregledu koji slijedi navodi se broj fonema zabilježen u pojedinom priručniku te status spornih fonova (onih koji su ukratko prikazani u prethodnome paragrafu):

- Barić *et al.* (2003: 54) *Hrvatska gramatika*: **32** fonema; dugi refleks jata jest fonem, slogotvorno *r* jest fonem.
- Jelaska (2004: 87) *Fonološki opisi hrvatskoga jezika*: **31** fonem, dvoglasnik *ie* jest fonem (koji može biti dug ili kratak), slogotvorno *r* nije fonem.
- Silić – Pranjeković (2005: 16) *Gramatika hrvatskoga jezika*: **31** fonem, dugi refleks jata nije fonem, slogotvorno *r* jest fonem.
- Brozović (2007: 217) *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika*: **32** fonema; dugi refleks jata jest fonem, slogotvorno *r* jest fonem.

⁵⁵ Pranjeković 1996; Brozović 1997; Pranjeković 1997; Brozović 1998; Pranjeković 1999.

⁵⁶ Škarić 1996; Brozović 1998b; Škarić 1990.

- Škarić (2007: 75–77) *Fonetika hrvatskoga književnoga jezika*⁵⁷:
 - klasični tip: **31** fonem; dugi refleks jata nije fonem, slogotvorno *r* jest fonem
 - prihvatljivi tip: **32** fonema; dugi refleks jata jest fonem, slogotvorno *r* jest fonem
 - prihvaćeni tip: **29** fonema; dugi refleks jata nije fonem, slogotvorno *r* jest fonem, palatalne afrikate *ć* i *dž* nisu fonemi.

Na temelju toga kratkog prikaza jasno je da oko nekih fonema nema prijepora, stoga se sa sigurnošću može zaključiti da u hrvatskome postoje fonemi /a, e, i, o, u, p, b, f, t, d, c, s, z, š, ž, k, g, h, m, n, nj, lj, l, r, v, j/ (za obrazloženje statusa fonema /nj, lj, j/ v. Brozović 2007: 228–230). Oko palatalnih afrikata, refleksa jata i slogotvornoga *r* situacija je znatno složenija, stoga ti dijelovi hrvatskoga fonemskog sustava zahtijevaju detaljniju analizu.

6.1. Afrikate

Afrikate (slivenici, poluzatvornici) složeni su glasovi pri čijem izgovoru dolazi do preklapanja okluzivne i frikativne faze, odnosno pri čijem izgovoru dolazi do potpune zapreke zračnoj struji nakon čega se artikulatori *postupno* odmiču, stvarajući tako osim okluzije i čujan šum u fazi otpuštanja (Laver 1994: 363). Proces u kojemu se u fazi preklapanja između okluziva i artikulacije sljedećega glasa ostvaruje frikativni šum zove se *afrikacija* (engl. *affrication*). Artikulacija afrikata stoga podrazumijeva koordinaciju između početnoga okluzivnoga dijela i krajnjeg, najčešće frikativnog dijela, iako se afrikacija može javiti i na prijelazu okluziva u sonantni glas (npr. u engleskoj riječi *tree* dolazi do afrikacije u fazi otpuštanja početnoga glasa). U hrvatskome se afrikacija svodi na koordiniranu i složenu artikulaciju pri kojoj početni dio pripada okluzivu [t] ili [d], a završni jednome od frikativa [s], [ʃ], [ç], [z], [ʒ] ili [ʒ], pri čemu sliveni glasovi moraju biti isto određeni prema kriteriju zvučnosti. Afrikata se od skupa okluziva i frikativa razlikuje prvenstveno po tome što afrikata traje kraće od jednostavnog zbroja trajanja okluziva i frikativa (Bakran 1996: 110), po tome što je manje produljiva od takva suglasničkoga skupa (Škarić 1991: 144) te po tome što su pri izgovoru afrikate nužno

⁵⁷ Škarić (2007: 24–25) razlikuje tri tipa hrvatskoga književnoga jezika. *Klasični* hrvatski nastao je strogim provođenjem normativističke jezične politike, a svoj temeljni oblik dobio je „pobjedom“ hrvatskih vukovaca krajem 19. stoljeća i „što se fonologije i gramatike tiče, gotovo je posve istovjetan sa srpskim književnim jezikom“ (op. cit.: 24). *Općeprihvaćeni* (skraćeno *prihvaćeni*) je hrvatski jezik oblikovan prema sociolingvističkim zakonitostima: taj idiom ima „oblike koji pravedno udaljavaju sve govornike od njihova organskoga govora, i to u smjeru većini najpoželjnijih oblika“ (*ibid.*). *Prihvatljivi* hrvatski ima oblike koji su „negdje između klasičnih i općeprihvaćenih“, a ti oblici dolaze iz dvaju smjerova: „iz nastojanja nenovoštokavaca da zbog profesionalnih razlika govore što pravilnije u smislu klasične norme i iz nastojanja novoštokavskih govora da usvoje općeprihvaćeni hrvatski govor“ (op. cit.: 25).

izjednačena mjesta artikulacije sastavnih dijelova, dok u skupu okluziva i frikativa nema takve nužnosti (Laver 1994: 363).⁵⁸

Osnovno je fonemičko pitanje vezano uz hrvatske afrikate ovo: koje afrikate predstavljaju zasebne foneme, a koje su samo alofonska ostvarenja? Iako suvremene hrvatske gramatike (Barić *et al.* 2003; Silić – Pranjković 2005; Težak – Babić 2007) i pojedini hrvatski fonološki opisi (Brozović 1991 i 2007; Jelaska 2004) razlikuju foneme /c/, /č/, /ć/, /đ/ i /dž/, njihov se fonemski status dovodio u pitanje ponajprije zbog njihove ograničene fonološke distribucije, ali i zbog pravopisnih problema koje stvaraju. O tim pravopisnim implikacijama ovdje će se govoriti u najmanjoj mogućoj mjeri – samo onoliko koliko je potrebno u fonemskoj analizi.

Minimalne parove koji potvrđuju fonemski status fonova [tʃ], [tʃ] i [dʒ] nije teško naći⁵⁹:

- /c/: *cijela* ~ *bijela*; *cika* ~ *vika*; *curiti* ~ *juriti*; *cijena* ~ *hijena*, *car* ~ *zar*; *cvijet* ~ *svijet* i dr.
- /č/: *čupati* ~ *pupati*, *čama* ~ *tama*, *čep* ~ *džep*, *čaša* ~ *naša*, *Čeh* ~ *ceh* i dr.
- /dž/: *džudo* ~ *čudo*; *džem* ~ *gem*; *džoker* ~ *poker*; *žabe* ~ *džabe* i dr.

Ono što je bitnije i zanimljivije u ovome slučaju jest odnos navedenih triju afrikata prema suglasničkim skupovima [tʃ], [tʃ] i [dʒ] jer se pretpostavlja da se fonemski status tih afrikata može potvrditi i dokazivanjem da te afrikate nisu isto što i njima slični suglasnički skupovi. Raspodjela hrvatskih fonema međutim onemogućuje iznalaženje bespriječnih minimalnih parova koji oponiraju npr. fon [tʃ] i skup [tʃ]; oni parovi koji postoje, kao što je /päckā/ (3. l. jd. glagola *packati*) ~ /pätškā/ (pridjev od imenice *pat*; npr. *patska pozicija*), problematični su naime zbog toga što u njima morfemske granice nisu na istome mjestu: u prvom slučaju morfemska granica dolazi nakon skupa fonema /ck/, a u drugom slučaju morfemska granica razdvaja skup /tsk/ na /t + sk/, što opoziciju čini morfološki neusklađenom. Za fonem /č/ Brozović (2007: 221) navodi minimalni par /pòčīvā/ (3. l. jd. glagola *počivati*) i /pòtšīvā/ (3. l. jd. glagola *podšivati*), koji također ima problematičnu morfemsku granicu, a minimalnoga para

⁵⁸ Tako se u hrvatskome afrikata [dʒ] razlikuje od skupa [dʒ], između ostaloga, i po tome što pri izgovoru glasa [dʒ] postoji samo jedno (palatalno) mjesto artikulacije, dok pri izgovoru skupa [dʒ] dolazi prvo do alveolarnoga, a tek onda do palatalnoga suženja.

⁵⁹ Ovdje su navedeni samo malobrojni primjeri; iscrpniji popis minimalnih parova daje Brozović (2007: 211–216). Valja istaknuti da za utvrđivanje fonemskoga statusa nije potrebno testirati fonem stavljati u opreku sa *svim* fonemima u fonemskom inventaru, a to zbog fonotaktičkih pravila hrvatskoga jezika katkada nije ni moguće.

koji oponira fon [dʒ] i skup [dʒ] uopće nema zbog niske učestalosti fona [dʒ] i njegove vrlo ograničene distribucije.

Izgovor afrikata nije isti kao izgovor njima sličnih suglasničkih skupova. Afrikate imaju *jedno* temeljno izgovorno mjesto (jedno mjesto najvećega suženja u govornome prolazu pri izgovoru glasa, usp. Škarić 1991: 121), dok izgovor skupova podrazumijeva *dva* susljedna (i potencijalno različita) izgovorna mjesta. Brozović (2007: 224) osporava i argument po kojemu se suglasnički skupovi fakultativno mogu izgovarati isto kao njima odgovarajuće afrikate (npr. izgovor [gratski] umjesto [gratsski]⁶⁰): istina je da postoji takva neutralizacija opreke [ts] ~ [ts̥], ali ona djeluje samo kao *jednosmjerna neutralizacija*. To znači da se skup [ts] može (ali ne mora i najčešće neće) ostvariti kao sliveni fon [ts̥], ali je bitnije da se fonem /c/ ne može ostvariti, čak ni fakultativno, kao slijed [ts] (npr. kao [tsipela] umjesto [ts̥ipela]), a isto vrijedi i za neutralizacije opreka [tʃ] ~ [tʃ̥] i [dʒ] ~ [dʒ̥]. Stoga se opreka razmotrenih fonema i fonemskih skupova može prikazati i ovako: /c, č, dž/ ⇄ /ts, tš, dž/, pri čemu znak između nizova označava smjer moguće neutralizacije i smjer u kojem je ona spriječena.

Pri definiranju fonema (poglavlje 3.6.) kao jedno od bitnijih obilježja fonema istaknuta je njegova razlikovna uloga. Razlikovna narav razmatranih fonova može se sažeti prikazom uloge fona [ts] u razlikovanju značenja oblikā koji mogu biti izgovoreni kao [otsjedzivati], čime se ilustrira trojni odnos /ts/ ⇄ /c/ ⇄ /tc/:

- skup /ts/ koji se javlja u riječi *odsjeđivati* (iterativ od *odsjediti*; fonološki lik je /otsjeđivati/) ostvaruje se kao [ts̥s] u fonetskome liku [otsjedz̥ivati], a tek fakultativno kao [ts] u liku [otsjedz̥ivati]
- fonem /c/ koji se javlja u riječi *ocjeđivati* (iterativ od *ocijediti*; fonološki lik je /ocjeđivati/) ostvaruje se jedino kao [ts̥] u fonetskome liku [otsjedz̥ivati]
- skup /tc/ koji se javlja u riječi *otcjeđivati* (iterativ od *otcijediti*; fonološki lik je /otcjeđivati/) ostvaruje se kao [otst̥jedz̥ivati]⁶¹, a tek fakultativno kao [ts] u liku [otsjedz̥ivati].

⁶⁰ O tome zašto je fonetska transkripcija lika /gradski/ upravo [gratsski], a ne [gratski] ili [gratsski] detaljno izlaže Brozović (2006: 65–82 i 2007: 222–223).

⁶¹ Brozović (2007: 227) u ovome slučaju ima transkripciju [otst̥jedz̥ivati], a Škarić (2007: 111) ima [otst̥jedz̥ivati]. Skloniji smo Škarićevoj transkripciji jer ortoepska norma nije u ovome slučaju jasno određena, a prava *geminacija* (*udvajanje*) afrikata zahtjeva izrazitu hiperartikulaciju za kojom se u spontanu govoru u principu ne poseže. Što se izgovora okluziva prije afrikate tiče, okluziv od svojih izgovornih dijelova zadržava fazu pripreme i fazu zatvornoga držanja, dok fazu eksplozije dijeli s frikcijskim otpuštanjem afrikate koja slijedi, što je sveukupno dovoljno za prihvaćanje postojanja (i transkribiranje) toga okluziva.

U prvom i trećem slučaju moguća su dakle dva ostvarenja (kao skup ili kao afrikata), dok je u drugom slučaju moguće samo sliveno, afrikatno ostvarenje. Izbor između tih mogućnosti uvjetovan je isključivo značenjem (Brozović 2007: 227), što pokazuje fonemsku narav toga izbora.

Analiza fonema /ć/ i /đ/ jednostavnija je u tome što se uz te foneme ne javljaju pitanja opreke između afrikatnih ostvarenja [tɕ] i [dʒ] i suglasničkih skupova [tʲɕ] i [dʲʒ] jer u hrvatskome ne postoje glasovi [tʲ] i [dʲ] koji bi mogli stvarati eventualne nedoumice. Glasovi [ɕ] i [ʒ] javljaju se samo kao alofoni fonema /š/ i /ž/, i to samo ispred fonema /ć/ i /đ/, stoga po logici stvari ti glasovi ne mogu biti sastavni dijelovi fonova [tɕ] i [dʒ] kad je njihovo postojanje u hrvatskome prethodno uvjetovano upravo postojanjem fonema /ć/ i /đ/. Minimalnih parova koji uspostavljaju razlikovnu ulogu tih fonema ima mnogo:

- /ć/: *ćuk ~ puk ~ vuk ~ luk; ćud ~ lud; spavačica ~ spavaćica; ćar ~ žar* i dr.
- /đ/: *đavao ~ Pavao ~ čavao; đak ~ džak ~ jak; đikati ~ vikati* i dr.

Ozbiljniji problemi s fonemskim statusom fonova [tʃ], [dʒ], [tɕ] i [dʒ] nastaju tek kad se njima odgovarajuće foneme pokuša uklopiti u čestu definiciju fonema kao predodžbene jedinice (fonem kao općenita predodžba o nekom glasu). Kad bi predodžba o palatalnim afrikatama bila jednako jasna kao predodžba o ostalim fonemima kao što su /k/, /a/ i /n/, onda bi se u pisanju i jednih i drugih fonema (odnosno njima odgovarajućih slova) griješilo vrlo malo ili nimalo – što naravno nije slučaj. Problem nedostatne predodžbene razlike između afrikatnih fonova proizlazi iz dviju bitnih i uvelike različitih činjenica. S jedne strane velik broj hrvatskih govornika ne razlikuje jasno palatalne afrikate jer im ta razlika nije prisutna u onome mjesnome govoru koji im je materinski. U tome slučaju jedini je izlaz svjesno i namjerno učenje standardnojezične norme u kojoj je obvezatno razlikovanje svih četiriju palatalnih afrikata. S druge strane između afrikata /č/ i /ć/ te /dž/ i /đ/ vrlo je mala perceptivna razlika, što dodatno otežava spomenuto učenje razlika. Škarić (2008: 183–205) provodi eksperiment u kojemu ispituje slušnu razabirljivost palatalnih afrikata. U eksperimentu je u skladu s općeprihvaćenom hrvatskom izgovornom normom (usp. Škarić 2007: 120–129) čitan⁶² tekst sa izmišljenim riječima koje sadrže sve četiri palatalne afrikate. Tekst je slušalo sto ispitanika iz svih krajeva Hrvatske. Dobiveni su rezultati sljedeći: od 476 izgovorenih glasova [tʃ], 404 puta prepoznat je glas [tʃ], 71 puta glas [tɕ], što znači da je postotak pravilno prepoznatih glasova bio 84,8%. Od 455 izgovorenih glasova [tɕ], samo 90 ih je i prepoznato kao [tɕ], dok ih je 365 prepoznato kao [tʃ],

⁶² Tekst je u eksperimentu čitao Zlatko Crnković.

što znači da je postotak točno prepoznatih glasova bio svega 19,8%. Prosječno gledano, točno je prepoznatih glasova bilo 53,2%, što sve u svemu nije daleko od nasumičnog pogađanja. Pri slušanju glasova [dʒ] i [dʒ̥] prosječno je bilo 56,7% točno prepoznatih. Slične indikacije za komunikacijsku neisplativost opreka /č/ ~ /ć/ i /dž/ ~ /đ/ pokazalo je i pretraživanje u Hrvatskom nacionalnom korpusu Zavoda za lingvistiku.⁶³ U korpusu od 101,8 milijuna pojavnica pronađeno je 4328 minimalnih parova⁶⁴ koji se razlikuju samo u fonemima /č/ i /ć/. Od tih 4328 parova, njih 3591 bile su pravopisne pogreške poput *osječaj – osječaj, čega – čega, hoće – hoće* i sl. Preostalih 737 minimalnih parova imalo je razlikovnu ulogu, što znači da se pravopisna pogreška javljala skoro pet puta češće od razlikovne uloge. Pronađeno je 1152 minimalna para koji oponiraju /đ/ i /dž/ od kojih su *sve* bile pravopisne pogreške (u korpusu se ne javlja primjerice riječ *džak* koja bi mogla činiti minimalni par s riječi *đak* i sl.). Zbog svega toga Škarić (2001; 2008) se zalaže za neutraliziranje opreka /č/ ~ /ć/ i /dž/ ~ /đ/ te uvođenje svojevrstnih arhifonema /Č/ i /Đ/, koji bi se u pismu ostvarivali kao slova *č* i *đ*. Takva promjena – koja bi se prvenstveno (pozitivno) odrazila u pravopisu – zbog svojih nesagledivih praktičnih, posebno ekonomskih problema nikad nije ni bila ozbiljno razmotrena.

Niska, gotovo nepostojeća perceptivna razabirljivost palatalnih afrikata te njihova velika komunikacijska neisplativost osnovni su razlozi zbog kojih se njihov fonemski status može dovesti u pitanje, a samo njihovo fonemsko određenje smatrati rubnijim, neprototipnim. Rubnost je fonema /dž/ još i veća zbog činjenice da se taj fonem u izvornim hrvatskim riječima javlja jedino jednačenjem fonema /č/ prema zvučnosti; inače se javlja isključivo u riječima stranoga, najčešće turskoga ili engleskoga porijekla. Ako se na fonemičnost gleda kao na stupnjevito obilježje (v. kraj poglavlja 3.8.), onda bi se, kada su afrikate u pitanju, na temelju prethodnoga prikaza fonem /c/ mogao odrediti kao prototipni hrvatski fonem, fonemi /č/ i /đ/ kao umjereno rubni, fonem /ć/ prvenstveno zbog prikazane komunikacijske nerazabirljivosti kao izrazitije rubni, a fonem /dž/ kao sasvim rubni i neprototipni fonem.⁶⁵

⁶³ Istu vrstu pretraživanja prikazao je Škarić (2008: 203; njegovo je izvorno pretraživanje vršeno 2001. godine), samo što je tada korpus iznosio 7,6 milijuna pojavnica. Njegovi se rezultati gotovo u potpunosti preklapaju sa sadašnjim stanjem u korpusu.

⁶⁴ Minimalni parovi o kojima je riječ nisu besprijekorni jer u obzir nisu uzeta prozodijska obilježja i ne radi se nužno o istim vrstama riječi. Iz pretraživanja su isključena vlastita imena.

⁶⁵ Sličan status hrvatskome fonemu /dž/ u engleskome ima fonem /ʒ/, koji se javlja samo u malobrojnim riječima i s vrlo ograničenom distribucijom (npr. *azure*).

6.2. Slogotvorno [r̥]

Slogotvornost (silabičnost) obilježje je onih glasova koji mogu činiti slogovnu jezgru (v. poglavlje 4). Proces u kojemu tipično neslogotvorni glasovi (najčešće sonanti) postaju slogotvornim zove se *silabifikacija* (Spencer 1996: 74). Slogotvorni su glasovi primarno vokali, no i pojedini sonanti mogu u manjem broju slučajeva činiti jezgru sloga i samim time imati slogotvornu ulogu. U hrvatskome vrlo rijetko i u rubnim primjerima slogotvornu ulogu mogu imati sonanti /l/, /n/ i /m/: bicikl [bitsikl̥], njutn [nju̥tn̥] i Kremlj [kre̥m̥ʌ]⁶⁶. Onomatopejski uzvici poput *pssst*, *brrr* i *bzzz* katkada se tumače kao primjeri u kojima glasovi [s], [r] i [z] imaju slogotvornu ulogu, no upitno je koliko se takvi zvukovi uopće uklapaju u slogovnu (i fonotaktičku) strukturu hrvatskoga jezika, u samu definiciju sloga te u sâm koncept artikuliranosti jezika. Najčešće se kao slogotvorni sonant u hrvatskome javlja glas [r̥]. Taj se glas javlja u interkonsonantskoj poziciji ili između konsonanta i morfemske granice, dok se neslogotvorni glas [r] javlja u okolinama uz barem jedan vokal ili poluvokal. To bi na prvi pogled sugeriralo da su glasovi [r̥] i [r] u komplementarnoj distribuciji te da su alofoni jednoga fonema – fonema /r/. Takvo tumačenje ima svojih prednosti, ali i svojih nedostataka.

U suvremenim se hrvatskim gramatikama slogotvorni fon [r̥] tumači kao ostvarenje posebnoga fonema /r̥/ (usp. Barić *et al.* 2003: 54; Silić – Pranjković 2005: 22; Težak – Babić 2007: 56). Jedino Brozović (2007: 230–232) pruža detaljnu analizu toga fonema, s posebnim osvrtom na odnos fonova [r̥] i [r]. Brozović (op. cit.: 231) nastoji dokazati fonemski status fona [r̥] prvenstveno na temelju jedinoga minimalnoga para u hrvatskome koji oponira fonove [r̥] i [r]: *Istro* (vokativ imenica Istra) [ist̥ro] ~ *istro* (particip glagola istr̥iti) [ist̥ro]. Tvrdi da nije istina da se uz vokal ne ostvaruje fon [r̥], a za to navodi primjere [um̥ro], [zam̥ro], [t̥ro], [zeleno̥r̥ska republika], [gro̥ce], [v̥ro] i [h̥ro]. Svi su ti primjeri međutim vrlo problematični. Riječi *umro* i *zamro* u općeprihvaćenom se hrvatskom izgovaraju s neslogotvornim glasom [r], dakle [umro] i [zamro]. Tako je u suvremenu jeziku, a tako je bilo i prije stotinu godina (usp. Maretić 1899: 84). Izgovor [um̥ro] jednako je neobičan kao i izgovor [banka]. Štoviše, Maretić (ibid.) objašnjava da slogotvorno [r̥] ispred vokala uvijek prelazi u neslogotvorno [r] pa se u skladu s time i izgovara neslogotvorno, što bi opovrgnulo preostale primjere. Riječ *groce* dodatno je

⁶⁶ Barić *et al.* (2003: 55) navode da je u tim rijetkim slučajevima glas [m] slogotvoran, no iz dvaju bi razloga logičnije bilo da je upravo glas [ʌ] taj koji je slogotvoran u riječi *Kremlj*. Prvo, ovo drugo tumačenje poštuje *princip maksimalnoga pristupa* u slogu (usp. Spencer 1996: 95). Drugo, vokalski segment [ə], koji omogućuje konsonantu slogotvornost, ostvaruje se uglavnom *prije* slogotvornoga konsonanta, a tako je i u riječima *bicikl* i *njutn*. U suprotnome bi se moglo tvrditi da su okluzivi [k] i [t] slogotvorni u tim riječima, a tome svakako nije tako.

problematična jer se u takvu obliku ne javlja praktički nigdje.⁶⁷ Oblici *vro* i *hro* (neodređeni oblici pridjeva *vrlj* i *hrlj*) ni ne pripadaju standardnomu jeziku: ne javljaju se ni u jednome hrvatskome rječniku; da postoje, morali bi biti zasebne natuknice jer je kanonski oblik pridjeva upravo neodređeni lik. Zbog rijetkih oblika kao što su *zarzati* i *Zelenortska Republika* može se prethodno navedeno pravilo distribucije alofonā fonema /r/ naprosto formulirati preciznije: fon [r] javlja se u okolini između dvaju konsonanata te između konsonanta i morfemske granice, odnosno između morfemske granice i konsonanta; u ostalim slučajevima u hrvatskome suvremenome općeprihvaćenome govoru javlja se fon [r].

Fonemska analiza u ovome slučaju pokazuje nedostatke utvrđivanja fonemičnosti pomoću metode minimalnih parova. Postavlja se pitanje je li dovoljno pronaći samo jedan minimalni par – koliko god on bio neobičan – da bi se nekom fonu utvrdio fonemski status. Martinet (1982 [1960]: 44) i Muljačić 1972: 126) tvrde da je jedan par dovoljan, no već Ladefoged (1971) pokazuje suprotno: u engleskome se javljaju slogotvorno i neslogotvorno *l* u minimalnome paru *coddling* (gerundiv glagola *coddle*) ~ *codling* (deminutiv imenice *cod*), no upravo zbog *pretežno* komplementarne distribucije ta se dva glasa smatraju ostvarenjima jednoga fonema /l/. Ostali minimalni parovi poput *prsti* ~ *pasti*, *krv* ~ *kov* i *trn* ~ *ten* sami za sebe ne dokazuju fonemičnost fona [r], kao što ni par *luk* [luk] ~ *vuk* [wuk] *sami za sebe* ne dokazuju fonemičnost fona [w]. Upravo komutacija koja testira fonove za koje postoji osnovana sumnja da pripadaju jednome fonemu može eventualno ukazati na pojedinačnu fonemičnost testiranih fonova, no takav se test u slučaju fonova [r] i [ɾ] kod Brozovića (2007) nije temeljio na općeprihvaćenu hrvatskome izgovoru, nego na stilski vrlo obilježenim jezičnim podacima. Kad se fonovi [r] i [ɾ] tumače kao alofoni fonema /r/, tada nestaje i problem moguće jednosmjerne neutralizacije [r] → [ɾ] prema kojoj se slogotvorni oblik katkada može izgovarati neslogotvorno, dok obratno ne vrijedi (usp. Brozović 2007: 231), jer je izgovor [ɾ] u prihvaćenome hrvatskome sveden isključivo na obvezatni slogotvorni izgovor, dakle u riječima u kojima fon [ɾ] omogućuje slogovnu strukturu, a fon [r] isključivo na neslogotvorni izgovor, dakle u sklopu sloga u kojemu se javlja kakav silabem, što smješta fonove [r] i [ɾ] u korektnu komplementarnu distribuciju.

⁶⁷ Čak se i češći deminutiv *grlce* javlja vrlo rijetko; u Hrvatskome nacionalnom korpusu svega 4 puta (od 101,8 milijuna pojavnica), a pretraživan je u svim sklonidbenim oblicima. Oblici riječi *groce* ne javljaju se uopće, a čak i da se jave, izgovorili bi se kao [groʦe] i sl., jer prosječni govornik nema gotovo nikakvu predodžbu o jednosmjernim neutralizacijama, biunikatnosti i slogotvornosti fona [r].

Kad se slogotvorno [ɾ] javlja u naglašenome slogu, tada se taj naglasak zapravo ostvaruje na umetnutome (nefonemskom) vokalskom segmentu [ə]. Umetanje glasa [ə] u fonetskome, izgovornom smislu najčešći je način silabifikacije (Spencer 1996: 72ff). Vrlo rijetko i frikativi se mogu javiti u slogotvornoj ulozi, i to bez umetanja [ə], kao što je slučaj u jeziku bela kula (jugozapad Kanade, sališki jezici) u kojemu se javljaju primjeri poput [ʃpʃ] 'sjeverni vjetar' i [ʃx] 'loš' (Clark – Yallop 2007: 68). U hrvatskome se slogotvorno [ɾ] ostvaruje kao [r] nakon segmenta [ə], primjerice [kərv], odnosno [krv]. Naglasak se ostvaruje upravo na segmentu [ə], zbog čega Škarić (2007: 76) s pravom glas [ə] naziva *prozodijskim glas(nik)om* jer mu je jedina svrha stvaranje slogovnog vrha pogodnog za ostvarivanje naglaska. Ostvarivanje naglaska na samom konsonantskom dijelu slogotvornoga ɾ nije uobičajeno u općeprihvaćenome hrvatskome izgovoru (Škarić 2007: 83) te bi se moglo smatrati tipom *emfatičke alofonije* prema Trubetzkoyevu (1971 [1939]: 46–51) shvaćanju.

Na temelju razlikovnih obilježja fonovi [ɾ] i [r] razlikuju jedino po tome što je prvi napet, a drugi nenapet (Barić *et al.* 2003: 54; Silić – Pranjković 2005: 16). U prihvaćenu se izgovoru slogotvornoga [ɾ] sve u svemu mogu razaznati dva dijela: neutralni vokalski dio u kojemu je prolaz zračnoj struji nezapriječen i koji odgovara prozodijskome glasu [ə] te rofoni konsonantski element u kojemu se ostvaruje 1–3 udara vrhom jezika o prednji dio nepca (usp. Barić *et al.* 2003: 49). Takva se dvojna struktura slogotvornoga [ɾ] jasno razaznaje na Bakranovoj (1996: 156–157) spektrogramskoj analizi. Nasuprot tome neslogotvorni [r] sastoji se samo od konsonantskoga rofonog dijela i ostvaruje se s manjim brojem udara (ponekad s dvama, ali najčešće samo s jednim, zbog čega je hrvatski [r] češće *udarnik* nego *treptajnik*) naspram slogotvornoga [ɾ]. Zbog svoje složene strukture slogotvorno [ɾ] u pravilu traje dulje od neslogotvorne inačice.

Opravdanost alofonskoga odnosa između [ɾ] i [r] pojačana je i kognitivnom definicijom fonema. Brozović (2007: 181) upada u nemalo proturječje kad definira fonem kao „predodžbu o glasu uopće“ i pritom razdvaja foneme /r/ i /ɾ/ jer fonovi [ɾ] i [r] prizivaju eventualno fonetsku razliku, ali ne i klasnu, fonemsku razliku kakvu priziva primjerice opreka [tʃ] ~ [dʒ]. Time se hoće reći da između fonova [r] i [ɾ] eventualno postoji opreka prema sintagmatskom kontrastu, koji je u istoj fonološkoj okolini neostvariv zbog komplementarne distribucije tih fonova, ali nikako prema paradigmatškoj opozitivnosti. To se može i dokazati testom komutacije. Ako bi se u riječi [ruka] prvi fon zamijenio fonom [ɾ], dobio bi se lik [ɾuka] ili [əruka], što predstavlja neobičan (neortoepski) izgovor *iste* riječi, baš kao i u likovima [banka], [tramvaj] i [vidijo] u

kojima su ostvareni neprikladni alofoni. Komutacijom [r] i [r̥] ne ostvaruje se promjena u značenju, a to je tipično alofonsko obilježje.

6.3. Jat

Na početku 6. poglavlja rečeno je da hrvatski jezik zbog nekih svojih problematičnih dijelova zahtijeva polisistemski opis. Suvremeni refleksi staroga jata predstavljaju upravo takav problem. Svaki pokušaj da se jat – što god on bio – opiše monosistemski (samo s jedne deskriptivne razine, primjerice fonološke) automatski je osuđen na neuspjeh ili barem neadekvatnost. Mnogi hrvatski jezikoslovci, koji su se bavili problemom hrvatskoga jata, na neki su način pružili samo djelomičan opis prožet proturječjima i nedostacima upravo zbog monosistemskog pristupa polisistemskome problemu. Zbog toga se (ali iz drugih razloga jer ni ovo pitanje nije bilo pošteđeno političkih intruzija u jezikoslovlje) o jatu raspravlja posljednjih dvjestotinjak godina; zbog toga adekvatnog rješenja još nije bilo i zbog toga se može i treba dalje nastojati razriješiti taj problem.

Najprije valja jasno eksplicirati što problem oko jata uopće jest. Problem se u svojem najjednostavnijem obliku svodi na pitanje je li (dugi) refleks jata u hrvatskome standardnome jeziku poseban fonem ili nije. Taj bi se problem mogao elaborirati još i ovim potpitanjima: Ako jat jest fonem, koji su argumenti za njegovu fonemičnost i kako se ti argumenti drže protiv njima odgovarajućih protuargumenata? Ako jat nije fonem, što onda jest? Odnosno postoji li način da se jat pozitivno odredi (da se ne kaže što on nije, već što on jest)? Može li se išta od toga uopće dokazati na način da ne bude više sumnje, odnosno da se taj problem napokon zadovoljavajuće riješi? Navedena pitanja oko jata mogu predstavljati osnovni istraživački problem o kojemu će u nastavku biti riječi. Međutim ista ta pitanja otvaraju cijeli niz novih: Što je dovelo do sadašnjega problematičnog stanja hrvatskoga jata, odnosno kako, kada i zašto je do toga došlo? Samim time može li sinkronijsko proučavanje jata biti dostatno ili valja uključiti i dijakronijsko? Ako se jat proučava s više jezičnih razina (pod pretpostavkom da jedna, npr. fonološka, nije dovoljna), s kojih se sve razina on onda treba proučavati?

Polisistemski pristup jatu sagledava problem s onoliko razina koliko je potrebno da se za problem pruži moguće rješenje, bez usiljenih nastojanja da se istraživanje zadrži unutar domene jedne lingvističke poddiscipline ili jedne fonološke teorije (usp. str. 10). Takav pristup u fonologiji (i lingvistici općenito) opravdan je ne samo interdisciplinarnom naravi lingvistike (koja se danas već uzima aksiomatski), već i neizbježnom međupovezanošću fonološke razine

s drugim razinama, posebno morfološkom. Ono što je u takvu raznovrsnom pristupu konstantno upravo je sâm predmet proučavanja⁶⁸: u ovome slučaju to je jezično i jezikoslovno određenje jata. S druge strane, budući da monosistemske opise do sada nisu proizveli konačno rješenje problema, logičan i prihvatljiv sljedeći korak upravo je polisistemske opis. Stoga valja ukratko sagledati neke od razina na kojima se jatu može pristupiti te objasniti korist takvih pristupa.

Kad se govori o *refleksu (odrazu)* nečega u suvremenome jeziku, onda se automatski priziva dijakronija. Suvremenu fonemiku dijakronija zanima minimalno: onoliko koliko je potrebno da se odgovori na pitanje (v. gore) kako, kada i zašto je došlo do problema koji danas postoji s refleksima jata, ponajprije dugim. U suvremenu jeziku refleks jata stvara i teorijske (prvenstveno deskriptivne) i praktične (pravopisne) poteškoće. Temeljna razina na kojoj se u fonemici razmatra jat jest upravo fonološka razina: prvenstveno je to utvrđivanje fonemskog ili nefonemskog statusa te jezične jedinice, a tek sekundarno, koliko je bitno za ovo prvo, utvrđivanje prozodijskih obilježja. Poznato je da jat alternira i mnoge od tih alternacija uvjetovane su morfološki⁶⁹, a i asimilacijski potencijal raznih refleksa jata nije isti.⁷⁰ Osim toga i varijabilnost izraza jata znatno je veća od varijabilnosti izraza svih ostalih fonema. Zbog toga valja jat sagledati i s morfonološke razine. Pri određivanju statusa dugog jata bitno je odrediti i što se točno izgovara: jedan diftong ([je]), dva monoftonga ([jɛ]) ili tri monoftonga ([ijɛ]). Time se otvaraju nova problematična pitanja, ponajprije fonetsko razlikovanje dvoglasnika od skupa kliznika i vokala, ali i implikacije koje takve glasovne strukture imaju unutar sloga. Različiti refleksi jata stvaraju velike poteškoće i pri pisanju, tako da ni pravopis nije pošteđen problema koje stvara jat. Uvid u pisanje jata upotpunjuje sliku ukupne realizacije toga jezičnoga elementa. Za razliku od izgovora koji je tješnje povezan s apstraktnim jezičnim sustavom, pravopis je arbitrarniji i konvencionalniji⁷¹, stoga je generalizacije izvedene na temelju zapisivanja jata uvijek dobro uzeti s rezervom. Osnovni razlog zbog kojeg se pravopisna razina uopće razmatra u ovome slučaju jest uzročno-posljedične naravi: višestoljetna previranja oko pisanja jata jedan

⁶⁸ „I tako, odakle god da pitanju pristupimo, nigdje nam se ne očituje potpuni predmet lingvistike; posvuda smo pred dvoumicom: ili ćemo pričati samo jednoj strani svakog problema, i tada ćemo se izložiti opasnosti da ne uočimo maloprije spomenute dvojnosti; ili će nam se, ako jezik istodobno ispitujemo s više strana, predmet lingvistike ukazati kao nesređena hrpa raznorodnih stvari između kojih nema nikakve veze. (...) Prema našem mišljenju postoji samo jedno rješenje za sve te teškoće: moramo se odmah postaviti na teren jezika i uzeti ga kao normu za sve ostale manifestacije jezične djelatnosti“ (De Saussure 2000 [1916]: 54).

⁶⁹ Npr. dugi se jat krati ispred derivacijskih morfema /-ač-/ , /-ic-/ , /-idb-/ , /-oć-/ i dr., kao što se vidi u riječima *ljevač*, *Njemica*, *pljenidba*, *sljepoća* (usp. Barić *et al.* 2003: 88).

⁷⁰ Npr. dugi jat uglavnom ne uvjetuje jotaciju (*lijétati* → *lijétā* [ljeta]), dok kratki uvjetuje (*plijésan* → pljèsniv [pʎesniv]), iako i to ima iznimaka.

⁷¹ Je li u hrvatskome „pravilan“ npr. oblik *pogreška* ili *pogrješka* ovisit će isključivo o tome što su pravopisci odlučili, odnosno kako su se dogovorili (ako su se uspjeli dogovoriti) – otuda konvencionalnost pravopisa. A to pitanje, uostalom, uopće nema veze s pravopisom, već s izgovorom.

su od razloga zbog kojih je fonološki status toga elementa danas u tolikoj mjeri zamršen⁷²; s druge strane što god se na fonološkoj razini o jatu zaključilo, može imati posljedice na pisanje jata (v. i kraj sljedećeg paragrafa).

U indoeuropskome prajeziku kasniji, *staroslavenski jat* (ě) ima dvije preteče: s jedne strane to je dugi vokal *ē, s druge strane to su diftonzi *oi, ai, ōi, āi (Samilov 1964: 13). Vokal *ē iz kojega je kasnije potekao jat sudjelovao je u *prvoj palatalizaciji velara*, a jat od diftonga *oi, ai, ōi, āi sudjelovao je u *drugoj palatalizaciji velara* (usp. Mihaljević 2002: 148–151 i 157–162), što bi moglo sugerirati da se radi o dvama različitim jatovima, no ni jedan slavenski jezik nema različite reflekse za ta dva jata, stoga je konsenzus da u staroslavenskom postoji samo jedan jat. Smatra se da se u ranijim fazama staroslavenskoga jat (ě) vjerojatno izgovarao kao otvorenije [e], kasnije kao [je] (Damjanović 2005: 62). Bitno je ovdje istaknuti da se tada jat u svim trima pismima hrvatske redakcije staroslavenskoga bilježio *jednim* grafemom. Kasnije je došlo do divergencije⁷³, pa se u razdoblju od kasnog 15. stoljeća do 1833. godine jat u latinici bilježio različitim slovima: najčešće s *ie* i *je*, a rjeđe s *ye*, *ije* i *iye* (Maretić 1963 [1899]). Pisanje *ie* prethodi ostalim oblicima, no tijekom 17. i 18. stoljeća prevladava pisanje *je* (Škarić 2008: 160). U tome dugotrajnom razdoblju nije se u pisanju pravila razlika između dugoga i kratkoga jata. Reforma grafije koju je početkom 1830-ih proveo Ljudevit Gaj zahvatila je i problem neujednačenosti u pisanju jata. Od tada se jat bilježio tzv. *rogatim e* (ě). Godine 1850. Bečkim književnim dogovorom zaključeno je da se „gdje su po ovomu narječju dva sloga piše *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je* ili *e* ili *i*, kako gdje treba“.⁷⁴ Odredbe toga dogovora nisu same po sebi imale mnogo utjecaja; u Hrvatskoj već 1854. Bogoslav Šulek u članku *O dvoqlascu ie* predlaže bilježenje jata s *ie* u dugim slogovima i s *je* u kratkim, a taj prijedlog prihvaća i Zagrebačka filološka škola. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u djelima hrvatskih vukovaca, a posebno *Hrvatskim pravopisom* Ivana Broza iz 1892., propisuje se pisanje *ije* (i samo iznimno *je*) u dugim slogovima, a *je/e/i* u kratkim, a tako ostaje uz neznatne revizije i do danas. Na temelju ovoga kratkoga pregleda bitno je istaknuti dvoje: prvo, da je u je starijoj povijesti hrvatskoga jezika prevladavala predodžba o jatu kao jedinstvenom, upravo jediničnom

⁷² Dobro je imati na umu da se polemike oko pisanja jata vode dulje nego što fonologija uopće postoji.

⁷³ O tome zašto je u tom razdoblju došlo do divergencije može se samo nagađati; najvjerojatnije se radi o tome da je pisanje jata u pomanjkanju ikakve pravopisne norme bilo prepušteno jezičnome osjećaju pojedinih zapisivača. Manji dio toga uvjetovan je i unutarjezičnim (zapravo grafijskim) čimbenicima, npr. pisanje *ie* prethodi pisanju *je* jer se znak za *j* počeo rabiti tek negdje u 17. stoljeću.

⁷⁴ I u nastavku: „A da bi svak mogao lakše saznati gdje su po ovome narječju dva sloga, gdje li jedan, i gdje treba pisati *je*, gdje li *e*, gdje li *i* – zamolili smo svi ostali g. Vuka Stefanovića-Karadžića da bi napisao o tome glavna pravila“. Karadžić je već 1818. bio napisao ta „pravila“ u *Srpskom rječniku*, stoga se taj poziv Karadžiću može tumačiti i kao svojevrsna demagogija. Otuda česte interpretacije da je upravo Karadžić nametnuo razlikovanje dugoga i kratkoga jata u pismu, i to pisanjem *ije, je, e, i* (usp. Vončina 1993: 151 i Škarić 2008: 160).

jezičnom elementu (jedno slovo, jedan glas), što bi u suvremenoj fonologiji, uz stanovitu rezervu, moglo odgovarati fonemskoj predodžbi, no da je kasnije prvo došlo do glasovnog raslojavanja jer se jat počeo izgovarati kao skup [je], a onda i do pisanog raslojavanja; drugo, da se problem jata veliku većinu vremena razvijao isključivo u sklopu grafijskih i pravopisnih pitanja, tek u posljednjih pedesetak godina u sklopu ikakva koherentnog jezikoslovnog proučavanja. Ovo drugo jedan je razloga zbog kojeg je pitanje jata teško odvojivo od pravopisne problematike.

6.3.1. Fonološko određenje (pregled)

Pregled fonološke problematike suvremenih refleksa jata, posebno dugoga, kako je prikazan u pojedinim hrvatskim fonološkim opisima i gramatikama, za početak će se dati sasvim objektivno, bez osvrta na valjanost pojedinih argumenata. Na kraju, nakon prikaza fonetske, asimilacijske i morfonološke problematike jata, iznijet će se precizna analiza svega prikazanog, na temelju čega će se predložiti konačan zaključak o fonološkoj naravi jata.

Ranije jezikoslovne preglede problematike jata daju Rešetar (1942), Hamm (1952) i Brozović (1972), no u tim je radovima stručni fokus prvenstveno usmjeren prema razjašnjavanju ortoepškoga statusa dugoga jata. Brozović svoje ranije teze sažima, uz dodatak mnogih novih, u detaljnome pregledu fonološkoga statusa jata, koji iznosi u svojoj *Fonologiji hrvatskoga standardnog jezika* (1991; i u dotjeranom, ali pretežno nepromijenjenom izdanju iz 2007.). Brozović započinje objašnjenjem da u hrvatskome izgovoru prevladava jednosložan izgovor dugoga jata, dok se dvosložni javlja tek kao stilski obilježeni oblik (2007: 233–239). Oko toga danas postoji pretežno slaganje (usp. Jelaska 2004: 74–75; Škarić 2008: 171), iako su starije gramatike uglavnom propisivale dvosložan izgovor kao standardan (usp. Barić *et al.* 1979; 1990). U nastavku Brozović nastoji dokazati da je refleks dugoga jata zaseban fonem, i to nizom raznolikih argumenata od kojih će se u ovome paragrafu razmotriti samo oni usko fonološke prirode (ostali će se razmatrati u nastavku kad bude riječi o fonetskom određenju jata i o asimilacijskim neodređenostima). Iznalazi mnoštvo minimalnih parova u kojima je jat u prividnoj fonološkoj opoziciji s ostalim hrvatskim vokalima (2007: 210): *cvijet* ~ *cvat*, *bijeg* ~ *bog*, *svijet* ~ *svat*, *lijek* ~ *lik*, *lijek* ~ *luk*. Opovrgava istost trofonemskoga slijeda /ije/ i refleksa dugoga jata stavljanjem u kontrast primjera *dijéte* (N. jd.), *dijéte* (N. mn. imenice *dijeta*), *dijēte* (V. jd. imenice *dijete* izgovoren dvosložno) i *dijēte* (2. l. mn. glagola *djèti*) i jednosmjernom neutralizacijom /ijē/ + /ijē/ do koje dolazi na temelju analize mogućih izgovora tih primjera

(2007: 239–240). Opovrgava i mogućnost interpretacije dugoga jata kao fonemskoga slijeda /jē/ na temelju različitoga asimilacijskog „ponašanja“ početnoga segmenta te zaključuje da je doduše nemoguće dokazati da je početni segment u dugome jatu (koji on bilježi kao *ĵ*) fonološki različit od fonema /j/ (čime bi se pokazalo da je segment *ĵ* zaseban fonem), ali da je sigurno da se „nijedan od alofona fonema /j/ ne poklapa fonetski⁷⁵ sa segmentom *ĵ*“ (2007: 248).

U *Fonetici hrvatskoga književnog jezika* (1991) Škarić navodi da u hrvatskome standardnom izgovoru nema dvoglasnih samoglasnika (1991: 141) te da je to jedino dvojbeno s riječima stranoga porijekla poput *auto* i *Europa*. Tvrdi da se hrvatski dugi jat može smatrati zasebnim fonemom eventualno kao stilski obilježena izgovorna inačica (1991: 352) ili kao izgovorna pogreška (1991: 356). U novijem i značajno preinačenom izdanju svoje *Fonetike* (2007)⁷⁶ Škarić uvodi distinkciju između klasičnoga, prihvatljivoga i prihvaćenoga hrvatskoga izgovora (v. str. 62), pa se s obzirom na to opis jata prilagođava tim trima tipovima izgovora. Dugi se refleks jata u klasičnome hrvatskom smatra nizom triju fonema /ije/ te se izgovara dvosložno [cv̥ijet], [dijète]. U prihvatljivom hrvatskom izgovoru dugi je jat dvoglasnički fonem /ie/ pa se i izgovara kao dvoglasnik: [cv̥iêt] i [diête]. U općeprihvaćenom hrvatskom dugi je refleks jata slijed fonema /jē/ pa će biti [cv̥jêt] i [djête] (2007: 77). U svim trima tipovima jat se beziznimno izgovara dvosložno samo u dvjema izoliranim riječima: *prije* i *dvije*.

U *Praktičnoj hrvatskoj gramatici* (1997) nema zasebna poglavlja o fonologiji, no Raguž u dijelu o naglascima navodi da „hrvatski jezik, osim samoglasnika *a, e, i, o, u* i *r*, koji mogu biti i kratki i dugi (...), ima i dvoglas *ie* (koji je samo dug)“ (1997: 452) i tvrdi da je taj dvoglasnik u opoziciji s kratkim ostvarenjima *je, e* i *i* (1997: 452), što bi sugeriralo da Raguž taj dvoglasnik smatra zasebnom jezičnom jedinicom. Starija izdanja institutske *Gramatike* (Barić *et al.* 1979; 1990) ne prepoznaju refleks jata kao zasebnu jedinicu, ali riječi s dugim jatom redovito naglašavaju kao da se radi o dvosložnome skupu: *slijep, snijeg, ozlijèditi* i sl. Novije izdanje *Hrvatske gramatike* (Barić *et al.* 2003) prepoznaje dugi refleks jata kao zaseban dvoglasnički fonem /ie/ (2003: 49). U *Gramatici hrvatskoga jezika* (Težak – Babić 1992; 2007) dugi refleks jata također se smatra dvoglasničkim fonemom, a isto je tako i u *Školskoj gramatici hrvatskoga jezika* (Ham 2002). Ham (2002: 4) međutim iznosi zanimljivu tvrdnju: „Otvornik *ie* složeni je glas i nazivamo ga dvoglasnik. (...) Dvoglasnik *ie* izgovaramo kao dugo *je*“, što je protivno Brozovićevim (2007: 248) tvrdnjama, ali je i kontradiktorno samo po sebi (o tome u

⁷⁵ N. B.

⁷⁶ Ta je fonetika ograničena na područje tzv. *lingvističke fonetike*: proučavanje jezično oblikovanih govornih signala (Škarić 2007: 20).

poglavlju 6.3.4.). U *Gramatici hrvatskoga jezika* (Silić – Pranjković 2005) dugi refleks jata ne smatra se fonemom, a fonetski ga transkribiraju kao skup kliznika [j] i dugo naglašenoga vokala [e], npr. [sječēm] (2005: 28).

U polemici između Brozovića i Pranjkovića iznijele su se brojne tvrdnje oko statusa dugog refleksa jata, od kojih ovdje iznosimo one najbitnije. Pranjković (1997) kao argumente za *nefonemski* status dugoga refleksa jata iznosi ove tvrdnje: (1) u hrvatskome jeziku nema vokala koji bi se javljao samo u dugim slogovima, a pogotovo nema vokala koji kraćenjem rezultirao kvalitativno i kvantitativno drugačijim fonemskim skupom (npr. /ie/ → /je/ u *dijete* → *djeteta*); (2) dugi refleks jata ima vrlo ograničenu fonološku distribuciju: dolazi samo u korijenskim morfemima i riječima poput *ijekavica* i nije u slobodnoj distribuciji (nema ga u riječima stranoga porijekla); (3) dugi refleks jata obvezatno alternira s drugim refleksima jata, npr. kad se skraćuje, prelazi u *je* (*cvijet* → *cvjetić*), a *je* ispred *o* prelazi u *i* (*vidjeti* → *vidio*); (4) ako je dugi jat u riječima tipa *vijek* usporediv sa vokalom *u* u riječima tipa *vuk* (usp. Brozović 1991: 421), onda i *je* u oblicima tipa *vjekovi* mora biti analogno kratkome *u* u oblicima tipa *vukovi* (*vijek* ~ *vuk*; *vjekovi* ~ *vukovi*), što bi sugeriralo da su sve alternante jata zasebni fonemi; (5) nema fonetske razlike između dugoga jata (uglavnom u pismu *ije*) i *produženoga jata*⁷⁷ (jē); (6) na kraju Pranjković tvrdi da bi sve reflekske jata trebalo smatrati *morfonemom* (njihove pojedine ostvaraje *alomorfonemima*), no ne upušta se u precizno definiranje tih pojmova. Na te Pranjkovićeve argumente Brozović (1998) upućuje ove protuargumente: (1) takva kraćenja ima u hrvatskome standardu i u hrvatskim dijalektima: npr. *dio* → *dijela*, a u posavskome poddijalektu slavonskoga dijalekta (*sic!*), npr. *dite* → *djeteta*; da kraćenjem jednoga fonema nastaje skup ima u češkome, npr. kratki jat ispred usnenih glasova daje skup /je/;⁷⁸ (2) i slogotvorno [ɾ] ima podjednako ograničenu fonološku distribuciju kao i dugi refleks jata (*N. B.*); (3) time se ne dokazuje mnogo i ta tvrdnja nije apsolutna, npr. *sjesti* → *sjeo*; (4) Brozović se poziva na Jakobsonovu tezu *jednom fonem, uvijek fonem*, čime želi reći da jednom dokazan fonemski status nekih jedinica, u ovome slučaju fonema /j/, /e/ i /i/, ne treba dokazivati ponovo; (5) fonetski se slabo razlikuju i fonemi /č/ i /ć/, ali to ne znači da ne tvore bitnu opreku; a ako doista nema fonetske razlike između dugog i produženoga jata, kako onda objasniti asimilacijske razlike u opreci *lijeta* (od *lijetati*) ~ *ljeta* (od *ljeto*); (6) Brozović na Pranjkovićevu tvrdnju da je jat morfonem odgovara samo protupitanjem: znači li to onda da je *io* u *nosio*

⁷⁷ *Produženi jat* onaj je refleks jata koji je izvorno kratak, ali koji se zbog morfonoloških pravila dulji: npr. *vidjeti* → *vidjēvši* ili *djevōjka* → *djēva*.

⁷⁸ Nejasno je što je time svime Brozović htio poručiti jer Pranjković tvrdi da toga nema u *drugih* vokala, a Brozović navodi opet primjere s refleksima jata.

fonemski skup, a *io* u *vidio* morfonem? U ostalome se zadržava isključivo na fonološkoj razini za koju tvrdi da joj nije svrha da objašnjava, već da ustanovljuje koje jedinice postoje u nekom jeziku.

Jelaska (2004: 72) izričito navodi da u hrvatskome standardnom jeziku postoji jedan dvoglasnički fonem: /ie/, a kasnije elaborira tu tvrdnju: „Dvoglasnik je neprototipan, složen fonem ne samo po svojim izgovornim i slušnim obilježjima, već i po slojevitim vezama s morfološkim obilježjima riječi u kojima se pojavljuje, ali i sa slogovnom strukturom“ (2004: 74). Pritom se poziva na Trubetzkoyeva (1971 [1939]: 55–65) pravila o razlikovanju monofonemskih skupina od složenih fonema. Slogovnom strukturom pokazuje da se dvoglasnik *ie* pojavljuje tamo gdje se skup kliznika i drugih otvornika ne javlja: kad slog ima dva fona u pristupu iza čega slijedi kliznik [j] i nakon toga neki otvornik (npr. *htjeti*, *cvjetovi*, *zvjerinjak*), tada se iza fona [j] ne javlja ni jedan drugi hrvatski otvornik osim [e], što bi onemogućivalo interpretaciju refleksa jata kao skupa dvaju fonema: /je/. U radu *Dvoglasnik ili dva glasa* (2005) ukratko sažima ranije iznesene argumente i zaključuje ne samo da je hrvatski dvoglasnik ruban fonem već i da je vrlo vjerojatno da će ostati spornim fonološkim mjestom u hrvatskome jezikoslovlju.

6.3.2. Fonetsko određenje

Iako oko izgovora dugoga refleksa jata u suvremenoj kroatistici prevladava konsenzus o njegovu jednosložnom izgovoru, posebno se pitanje postavlja oko razlike između izgovora dugoga jata i fonemskoga skupa /jē/. U prikazanu obilju opisa i polemika jedino Škarić (1996; članak u cijelosti prenesen u Škarić 2008: 153–170) provodi psihoakustički i akustički eksperiment u kojemu nastoji istražiti sličnosti i razlike tih dvaju ostvarenja. Psihoakustičko istraživanje pokazalo je da nema percepcijske razlike između dugoga refleksa jata i slijeda /jē/: ispitivani su izrazi *s Jélom – sijélo* i *s jēžom – sijéno*. Ukupni postotak pravilne diskriminacije za prvi par izraza bio je 50,5%, a za drugi par 60%, što sugerira nasumično pridruživanje. Na temelju toga Škarić (2008: 163) zaključuje da je u hrvatskome standardnome izgovoru razlikovanje dugoga refleksa jata i slijeda [jē] samo „halucinantna pojava“. Akustička analiza pokazala je da ni u objektivno prikazanoj zvučnoj tvarnosti (na spektrogramu) nema vidljive razlike između dugoga refleksa jata i skupa [jē] te da nema potvrde o izgovoru skupova [ie] i [je] ni u jednome od tih slučajeva (2008: 164). Tim istraživanjem Škarić opovrgava Brozovićevu (2008: 248) tvrdnju da je početni dio dugoga refleksa jata, koji on bilježi kao *ʃ*,

različit od ostvarenja fonema /j/: nije se pokazao različitim ni u mnoštvu subjektivnih percepcija ni u objektivnoj akustičkoj analizi.

U fonetici je problematično razlikovanje skupa kliznika i vokala od složenoga vokala (dvoglasnika) jer ne postoji pouzdan i metodološki čvrsto utemeljen način za diskriminaciju tih dviju izgovornih cjelina.⁷⁹ Jelaska (2004: 69–72) iznosi svoja opažanja o tome problemu, pritom se referirajući na mnoge strane fonetske i fonološke priručnike te zaključuje da je podjela na sljedove kliznika s otvornicima nasuprot dvoglasnicima utemeljena prvenstveno na slušnoj (perceptivnoj, psihoakustičkoj) kategorizaciji razlika koje dijele neprekinuti slijed izgovornih trajanja. Trubetzkoyeva (1971 [1939]: 55 – 65) pravila o razlikovanju skupina zasebnih fonema od kompleksnih fonema, koja (pravila) pretendiraju biti univerzalnim i automatiziranim modelom diskriminacije, s vremenom su se pokazala ipak nepouzdanim u mnogim slučajevima (usp. Clark – Yallop – Fletcher 2007: 76–77). Pike (1947: §12), govoreći o spornim mjestima u fonologiji (fonemici) s obzirom na moguće fonetske interpretacije, spominje i problem razlikovanja diftonga od skupa kliznika i vokala; u slučajevima u kojima postoje argumenti i za jednu i za drugu interpretaciju poziva se na *strukturni pritisak (structural pressure)*: „Characteristic sequence of sounds exert structural pressure on the phonemic interpretation of suspicious segments or suspicious sequences of segments“ (1947: 128). U skladu s time zaključuje da je bolja ona odluka čiji produkt (fonem ili skup fonema) postiže bolje uklapanje u strukturu jezika o kojemu s radi.⁸⁰ U takvu tumačenju opet se čini da se dvoglasna interpretacija dugoga jata slabije uklapa u strukturu hrvatskoga standardnog jezika nego što se uklapa interpretacija dugoga jata kao skupa postojećih fonema /je/.

6.3.3. Asimilacijski potencijal

Također jedno od spornih mjesta u sveopćoj slici hrvatskoga jata jest i njegovo sudjelovanje u glasovnim promjenama, posebno jotaciji. Znatan dio polemike između Brozovića (1999) i Škarića (1996; 1999) zasniva se upravo na tom pitanju. Škarić (1996) navodi da se /j/ koje postoji u dugom refleksu jata ne ponaša kao nejatovsko /j/, što potkrjepljuje primjerima: *tjerati*, *djeca* za razliku od *pruće* i *vođa*. Isto tako jatovsko /j/ ne izaziva umetanje

⁷⁹ Chomsky i Halle (1968) doskočili su tome problemu tako što su svaki dvoglasnik u engleskome interpretirali kao skup otvornika i kliznika (npr. *bite* tumače kao [bajt], a ne kao [bait]). Lass (1984: 92) međutim kritizira takvo tumačenje jer je ono neprimjenjivo u riječima sa *središnjem usmjerenim dvoglasnicima* (engl. *centering diphthongs*), kao u riječi *idea* [ardja] koju je nemoguće transkribirati kao [ajdja].

⁸⁰ Ozbiljniji prigovor Pikeovoj metodi može se uputiti na račun nedovoljne određenosti kriterija (npr. Što zapravo znači uklapanje nečega u strukturu jezika?), odnosno prevelike arbitarnosti u takvu odlučivanju: na kraju sve opet sve svodi na odluku koju promatrač donese na temelju predočenih argumenata.

/l/ iza usnenih suglasnika: nije *pljevati* i *mljesto*, već je *pjevati* i *mjesto*. S druge strane kratak i produžen jat uglavnom uvjetuju jotaciju: *ljepota*, *snješko*, *ljeta* i sl. Škarić (1996) naglašava da asimilacijski potencijal i distribucijska ograničenja nisu dovoljan kriterij za utvrđivanje fonemskoga statusa neke jezične jedinice, jer bi u suprotnome postojala dva fonema /j/: jedan u riječima tipa *jedem* i *gorje*, drugi u riječima *tjerati* i *mjera*. Činjenicu da se ne provodi asimilacija /l/ i /n/ + dugi jat → /k/ i /ɲ/ objašnjava slogovnom strukturom: slogovi u kojima se javlja dugi refleks jata traju dovoljno dugo za ostvarivanje svih četiriju slogovnih stepenica (npr. *sljêp*, tj. /sljêp/) pa je asimilacija fakultativna, dok se u kratkim slogovima upravo zbog kratkoće provodi asimilacija (npr. *sljepilo*), a kad asimilacijskoga potencijala nema, onda se fonem /j/ kao najlabaviji dio u slogu najčešće gubi (*strelica*, *vremena*). Brozović (1998b) navodi da se fonemska priroda dugoga refleksa jata očituje u tome što u organskim ijekavskim govorima, u kojima se inače provodi asimilacija *dje* i *tje* u *đe* i *će*, nema oblika *đete* iako se javlja alternacija *dijete* → *đeteta*, koji bi se (oblik *đete*) trebao javiti ako se prihvati Škarićeva teza da je izgovor dugoga jata zapravo [jê]. Škarić (1999: 117) odgovara da *đete* i *đeteta* nemaju nikakve veze sa hrvatskim standardnim jezikom.

6.3.4. Fonološko određenje (zaključna razmatranja)

Brozović (2007: 210) svoju argumentaciju o fonemičnosti dugoga refleksa jata temelji na minimalnim parovima kao što su *cvijet* ~ *cvat* i *svijet* ~ *svet*. Problem je s takvim 'minimalnim' parovima to što se implicitno polazi od pretpostavke da dugi refleks jata jest fonem pa se onda i takve opozicije tumače kao da imaju isti broj fonema. Za eventualnog promatrača koji je čvrsto uvjeren da je dugi jar slijed fonema takvi bi parovi bili upravo pokazatelj da se radi o opoziciji u kojoj prvi član ima više fonema od drugoga člana. Na isti taj način mogla bi se dokazati zasebna fonemičnost skupa /ts/ prema opoziciji *patski* (pridjev od imenice *pat*) ~ *packi* (od *packa*) kad bi se implicitno pošlo od pretpostavke da taj skup jest jedan fonem, no pomnija analiza pokazuje (v. poglavlje 6.1.), a i sam Brozović (2007: 221–227) to tvrdi, da tome nije tako. U istu svrhu rabi i primjere *dijéte* (N. jd.), *dijéte* (N. mn. imenice *dijeta*), *đijēte* (V. jd. imenice *dijete* izgovoren dvosložno) i *đijēte* (2. l. mn. glagola *djèti*). Za eventualnu opreku *dijete* (N. jd.) ~ *dijete* (od N. jd. *dijeta*) – pri čemu u prvome članu postoji refleks dugoga jata, a drugome ga članu nema – Škarić je (1996) dokazao da nema percepcijske i akustične razlike u početnim segmentima takvih parova, već se u obama slučajevima radi o skupu [jê]. Što se tiče drugoga para – dvosložno izgovorene riječi *dijete* i 2. l. mn. prezenta glagola *djeti* – taj je još problematičniji, prvenstveno zbog toga što se supstandardnim oblicima

nastoji dokazati standardnojezična realnost (da je dugi jat fonem). Dvosložni izgovor riječi *dijete* ne pripada općeprihvaćenoj izgovornoj normi (usp. Jelaska 2004: 74–75; Brozović 2007: 234–239, Škarić 2008: 171), pa samim time ni jednosmjerna opozicija /ĥjē/ ɾ /ijē/ ili /jē/ o kojoj Brozović (2007: 239) govori nije održiva na razini standarda. Nije održiva tim više što ni drugi član takve opozicije, glagol *djeti*, ne pripada hrvatskome standardnom jeziku.⁸¹ Tako dvjema rubnim pojavama hrvatskoga jezika – slogotvornome [ɾ] i dugome refleksu jata – Brozović (1991; 2007) nastoji utvrditi fonemski status isključivo na temelju arhaičnih, neortoepskih, dijalektalnih ili nestandardnih oblika.⁸² Ham (2002: 4) navodi da se dvoglasnički fonem /ie/ izgovara kao „dugo je“. Da se dugi refleks jata izgovara kao [jē] sada je već dovoljno puta istaknuto, no iz toga nikako ne proizlazi da je u jezičnome smislu ono što se tada izgovara dvoglasni fonem /ie/, jer bi takav dvoglasnik podrazumijevao izgovor svoje osnovne inačice, glasa [ie] koji je dvoglasnik, a ne skupa kliznika i vokala kako tvrdi Ham. Pranjković (1997) tvrdi da bi se „dvoglasnik ie“, ako ga prihvatimo kao takvog, javljao samo u leksičkim morfemima, što je točno samo ako se pritom misli na dugi refleks jata, jer se kratki jat javlja u derivacijskim morfemima, npr. u riječi *vidjeti*. Za početnu poziciju navodi samo izoliranu riječ *ijekavica*, no možda bi bolji primjer bio *jekavica*, jer se u prvom slučaju radi o dvosložnom izgovoru. Kad je u pitanju ograničenost fonološke distribucije pretpostavljenoga fonema /ĥje/ ili /ie/, Brozović (1998) ju uspoređuje s ograničenošću distribucije također pretpostavljenoga fonema /ɾ/. Budući da su u poglavlju 6.2. izneseni argumenti za nefonemičnost slogotvornoga fona [ɾ], oni su skladu s Brozovićevom dosljednošću u interpretaciji, samo što ukazuju na upravo suprotno od onoga što Brozović tvrdi (da je dugi refleks jata jedan fonem). Pranjković (1997) oprekama *vijek* ~ *vuk* i *vjekovi* ~ *vukovi* ukazuje na neodrživost monofonematske interpretacije refleksa jata jer bi u tom slučaju i refleksi /je/, /e/ i /i/ trebali biti zasebni fonemi, na što Brozović (1998) odgovara starom strukturalističkom krilaticom *jednom fonem, uvijek fonem*. Osim što je u modernoj fonologiji takvo viđenje zamijenjeno konceptom biunikatnosti, čak se i taj noviji koncept nije pokazao održivim zbog prečestoga javljanja preklapanja u ostvarenjima različitih fonema (usp. Lass 1984: 27–30). Što se asimilacijskih nedoumica tiče, činjenica ostaje da jatovsko /j/ ne uzrokuje jotaciju (ili ju uzrokuje samo fakultativno) kad dolazi od dugoga jata, no to samo po sebi nije ni približno dovoljan argument za uspostavljanje dugoga

⁸¹ Glagola *djeti* nema ni u jednom suvremenom hrvatskom rječniku ili pravopisu i ne javlja se – ni u jednom konjugacijskom obliku – u Hrvatskome nacionalnom korpusu. Sam Brozović (2007: 239) opisuje tu riječ kao „danas blago arhaičan nesvršeni glagol“.

⁸² Vezano uz Brozovićeve redovite primjere iz nestandardnih idioma: zanimljivo je da u članku *Sociolingvistika prema genetskoj i tipološkoj lingvistici* izrijekom tvrdi: „Jer standardni je jezik, kad je standardan, sam sebi i mjerilo i zakon i sudac“ (1996: 93). Takav je Brozovićev nazor u proturječju s obiljem nestandardnih primjera kojima pokušava dokazati činjenice standardnoga jezika.

jata kao zasebna fonema. Osnovni je razlog to što se ni za svaki fonem /j/, neovisno o jatu, ne može reći da ima isti asimilacijski potencijal: to se vidi u komparativima pridjeva (npr. imamo *jak* → *jači*, ali *bog* → *božji*) te u zbirnim imenicama (npr. postoji *lišće*, ali i *klasje*). Raznolik asimilacijski potencijal nekog fonema nije kriterij prema kojemu se utvrđuje fonemski status.

Najjači je argument za (jedno)fonemsko tumačenje dugoga refleksa jata Jelaskino (2004: 122) uklapanje pretpostavljenoga dvoglasnika /ie/ u jezgri dio sloga. Ako bismo dugi refleks jata tumačili kao skup /jē/, onda bi ispalo da se /j/ koji u slogu dolazi nakon dvaju konsonanata smije pojaviti samo ispred vokala /e/ (jer u hrvatskome nema slogova tipa CCjV, a da taj V nije /e/), čime bismo dobili svojevrsnu iznimku u fonološkoj distribuciji. No i tome se jakom argumentu mogu uputiti tri opažanja. Prvo, anomalija u fonološkoj distribuciji fonema /j/ u slučaju dvofonemske interpretacije (kao /jē/) može se objasniti dijakronijski: izvori pokazuju (usp. Samilov 1964, Matasović 2009: 66) da je u općeslavenskom jeziku jat bio jedan fonem; zbog cijepanja toga fonema (ě) u povijesti hrvatskoga jezika (usp. dijakronijska opažanja na početku poglavlja 6.3.) danas je stanje takvo da se fonem /j/ javlja i na mjestima na kojima mu 'normalna' slobodna distribucija inače ne bi dopustila. Drugim riječima, iznimka u fonološkoj distribuciji dijakronijski je uvjetovana (a samim time i objašnjiva, predvidiva). Drugo, iznimka u fonološkoj distribuciji znatno je manja od iznimke u čitavu fonemskom sustavu: uvrštavanje dvoglasnika /ie/ u hrvatski vokalski sustav činilo bi taj fonem izoliranim jer bi bio jedini dvoglasnik u hrvatskome, a bitno je i to što bismo time dobili znatno veću iznimku u fonološkoj distribuciji od one koju stvara fonem /j/ u dvofonemskoj interpretaciji dugoga jata jer se taj pretpostavljeni dvoglasnik ne bi nikad mogao pojaviti gdje se ostali vokali inače javljaju (npr. na početku riječi, u gramatemima i sl.). S druge strane u hrvatskome nisu neuobičajene iznimke u ograničenosti fonološke distribucije pojedinih fonema (npr. fonema /dž/ ima izrazito ograničenu distribuciju). Ono što je bitno jest da se dvofonemskom interpretacijom dugoga jata nikad ne krše fonotaktička pravila hrvatskoga slogovnog sustava (koja se prvenstveno zasnivaju na lûku sonornosti, iako postoje i druga pravila). Ovaj bi se problem dakle mogao formulirati i prema viđenju *optimalnosne fonološke teorije* (usp. McCarthy 2004): iako dvofonemska interpretacija (/jē/) dugoga refleksa jata krši *neka* ograničenja fonološke distribucije (/j/ se kao treći član pristupa sloga javlja jedino ispred /e/), od ostalih mogućih interpretacija upravo ih tâ krši *najmanje*, pa ju se zato može smatrati *optimalnom*. Treće, pretpostavljeni fonem /ie/ bio bi potpuno izoliran i zbog kvalitativno i kvantitativno raznovrsne alofonije: imao bi alofone [jē], [je], [e], [i] i [Ø], dok ostali hrvatski vokali imaju samo jedan alofon (svoju tipičnu realizaciju). Još je bitnije da se pretpostavljeni

dvoglasni fonem /ie/ u hrvatskome općeprihvaćenom izgovoru ne izgovara kao [ie], već kao [jē], što je eksperimentalno dokazano (Škarić 1996).

Zbog svega navedenoga smatramo optimalnim (dakle najmanje lošim) tumačenje *dugoga refleksa jata* kao skupa fonema /je/. Pri tome su *kratki refleks jata* predstavljeni također već postojećim fonemima /e/ i /i/, ovisno o (mor)fonološkoj okolini. S obzirom na dijakronijsku uvjetovanost jata i njegovu značajnu morfonološku varijabilnost *jat* 'kao takav' – kao izniman i osebujan jezični fenomen u hrvatskome standardnom jeziku – možemo smatrati *morfonemom*, dakle apstrakcijom višeg reda, i to u shvaćanju morfonema kakvo je izneseno u poglavlju 3.7. U skladu s time pitanje hrvatskoga jata možemo riješiti ovakvim *polisistemskim prikazom*:

Morfonološka razina:

// ě //

Fonološka razina:

/je/ /e/ /i/ /∅/

Fonetska razina:

[jē] [je] [e] [i] [∅]

Ortografska razina:

ije je je e i ∅

Primjer:

svijet rječnik čovjek vremena smio umro

7. ZAKLJUČAK

Ovim radom nastojala se prikazati problemski orijentirana fonemika hrvatskoga standardnoga jezika. Osnovni je cilj istraživanja bilo utvrđivanje i opisivanje hrvatskoga fonemskoga inventara. Tome se cilju pristupalo u interakciji novijih i starijih fonoloških teorija, a sam je opis sustava obuhvatio tri razine: *razlikovna obilježja* (supfonemska razina), *realizacije fonema* (fonetska razina) i sâm *fonemski inventar* (fonemska razina). Sa stajališta razlikovnih obilježja hrvatski su fonemi opisani prema trima vrlo utjecajnim fonološkim teorijama: prema starijem, strukturalističkom modelu, koji u hrvatskoj fonologiji i dalje prevladava, prema klasičnoj generativnoj teoriji razlikovnih obilježja, i to prilagođenoj hrvatskome glasovnom sustavu, te prema višeglasnome modelu razlikovnih obilježja kakav u nas pruža samo Jelaska (2004). Budući da fonemi imaju kontrastivnu i razlikovnu ulogu, iako sami za sebe nemaju značenja, bitan je dio njihove opstojnosti upravo način na koji se realiziraju. Prikaz takvih realizacija nastojali smo u 6. poglavlju pružiti po uzoru na generativnogramatičku formalnost u ekspliciranju pravila, ali imajući u vidu i jasnoću i preglednost takva prikaza. Fonemska razina, osim što prostorno zauzima najveći dio ovoga rada, fokusirana je prvenstveno na dvoje: prvo, na definiranje središnjega pojma u fonemskoj teoriji – pojma fonema – te na isticanje nekih poteškoća koje postoje pri utvrđivanju fonemā u nekom jeziku; drugo, na razjašnjavanje statusa onih jedinica koje su se u hrvatskome fonemskom sustavu pokazale najneodređenijima.

Hrvatskih fonema prema takvoj analizi ima **30**. Od vokalskih fonema to su /a, e, i, o, u/, od zvanačnih /r, v, l, j, lj, m, n, nj/, a od šumnih to su /p, b, t, d, k, g, f, h, s, z, š, ž, c, č, ć, dž, đ/. Takav inventar hrvatskih fonema optimalan je i minimalan. *Optimalan* je u smislu da tako ustrojen fonemski inventar stvara najmanje teorijskih, metodoloških i praktičnih poteškoća, što se očituje i poklapanjem broja apstraktnih jezičnih jedinica (fonema) s konkretnim pisanim realizacijama (slovima). Takvo preklapanje od velike je važnosti i za pretežno fonološki hrvatski pravopis; one malobrojne diskrepancije između jezičnoga i slovnoga inventara, kao što je pisanje dugoga refleksa jata trima slovima *ije*, prvenstveno se tiču pravopisne konvencije i u sklopu toga bi se trebale dalje usavršavati, ako se takvo usavršavanje uopće pokaže korisnim ili potrebnim. Takav je fonemski inventar *minimalan* u smislu da iskorištava najmanji mogući broj različitih jedinica za stvaranje beskonačne jezične raznolikosti, što je u skladu s općim konceptom jezične ekonomičnosti (Martinet 1982 [1960]: 8).

Na temelju dosadašnjih nesuglasica u literaturi tri su se dijela hrvatskoga fonemskog inventara pokazala problematičnim. Četiri *hrvatske palatalne afrikate* dovedene su u pitanje zbog sličnosti s njima odgovarajućim glasovnim skupovima i zbog vrlo niske komunikacijske isplativosti. Zbog se prema kognitivnoj teoriji rubnosti i prototipnosti hrvatske afrikate mogu postaviti i u hijerarhijski odnos (od prototipnoga prema rubnome): /c/ > /č, đ/ > /ć/ > /dž/. Fonemičnost hrvatskoga *slogotvornoga* [r], koju zagovaraju pojedini hrvatski jezikoslovni priručnici, zasnovana je na malobrojnim supstandardnim primjerima (ili primjerima koji nisu u skladu s hrvatskim općeprihvaćenim izgovorom) na temelju kojih nije moguće određivati fonemski status u standardnome jeziku koji mora biti „sam sebi i mjerilo i zakon i sudac“.⁸³ Problem *hrvatskoga refleksa jata* riješen je polisistemskim pristupom jer se svaki monosistemski pristup do sada u literaturi pokazao neadekvatnim. Tako je *jat* određen kao morfonemska apstrakcija višeg reda, odnosno kao apstraktni linearni jezični mikroznak koji nema sadržaja, a čiji je izraz kvantitativno i kvalitativno varijabilan. *Dugi refleks jata* određen je kao skup fonema /je/ jer je takvo određenje utemeljeno u općeprihvaćenu hrvatskome izgovoru (Šakrić 1999), jer se time stvara najmanje asimetrije u vokalskom sustavu (što nije samo sebi svrha, već je bolje u kategorizacijskom i propedeutičkom smislu) i jer se takvim određenjem krši najmanji broj distribucijskih pravila (postiže se optimalnost s obzirom na moguća rješenja).

Iako je ovaj rad težio iscrpnosti, temeljitosti i trajnome razjašnjavanju kritičnih dijelova hrvatskoga fonemskoga sustava, svjesni smo ograničenja koja ovakva relativno kratka fonemika stavlja pred sebe. Time što smo se dotakli nekih spornih dijelova hrvatskoga fonemskog sustava nikako nisu iscrpljene sve mogućnosti istraživanja složenih pojava s kakvima se hrvatska fonemika nužno susreće. Daljnja bi se istraživanja hrvatskoga fonemskog sustava trebala usmjeriti na ispitivanje fonema kao umnih pojmova, dakle na istraživanje toga sustava u sklopu suvremene kognitivne lingvistike (usp. Jelaska 2004: 76–77). Kakva je predodžba hrvatskih govornika o nekim manje prototipnim dijelovima hrvatskoga glasovnog inventara, kao što su slogotvorno [r], dugi i kratki refleksi jata, palatalne afrikate ili glasovi [j, ʎ, ɲ]? Što istraživanje takve predodžbe može reći o nekim teorijskim i praktičnim odlukama koje su donesene u fonemskim analizama? To su samo neka od pitanja na koja nemamo odgovore, a bez eksperimentalnih istraživanja ne možemo ni imati. Mjesta za daljnja istraživanja ima i u

⁸³ Prema Brozović (1996: 93).

sklopu sociolingvistike (Što društvo⁸⁴ i uporabna standardnojezična norma mogu reći o opravdanosti fonemskoga statusa nekih problematičnih jedinica?), dijalektologije (Kakav je hrvatski standardnojezični fonemski inventar u odnosu prema inventarima pojedinih hrvatskih organskih idioma?) i standardologije (Kakve posljedice na normativne priručnike, primjerice na pravopis, mogu imati različiti opisi fonemskoga inventara?).

Sve u svemu – to što smo na temelju kritičkoga pregleda dosadašnje literature i na temelju polisistemskoga pristupa pružili *jedan od mogućih opisa hrvatskih fonema* ne znači da je takav pristup apsolutan, konačan ili i po čemu najbolji. Usudujemo se, međutim, ne smatrati ga baš sasvim promašenim.

⁸⁴ Pod *društvom* se ovdje misli na društvo u najopćenitijem smislu – kao ukupnosti ljudi i njihovih odnosa unutar organizirane zajednice, dakle neovisno i o kakvim segregacijskim diskriminantama.

LITERATURA

- Anderson, John M. – Collin J. Ewen (1987) *Principles of Dependency Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, Stephen R. (1985) *Phonology in the twentieth century: Theories of rules and theories of representations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Babić, Zrinka (1988–1989) Slogovna struktura hrvatskoga književnog jezika. *Jezik*. Vol. 36 (3: 65–71, 4: 123–128, 5: 133–146). Zagreb.
- Bakran, Juraj (1996) *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika.
- Bally, Charles (1950 [1932]) *Linguistique générale et linguistique française*. Paris: P.U.F.
- Barić, Eugenija – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika [Barić et al.] (1979) *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika [Barić et al.] (2003) *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baudouin de Courtenay, Jan (1972 [1895]) An attempt at a theory of phonetic alternations. U: Edward Stankiewicz [ur.] (1972) *A Baudouin de Courtenay anthology: The Beginnings of Structural Linguistics*. 144–212. Bloomington: Indiana University Press.
- Bloomfield, Leonard (1933) *Language*. New York: Holt.
- Blumstein, Sheila E. – Kenneth N. Stevens (1981) Phonetic features and acoustic invariance in speech. *Cognition*. Vol. 10. 25–32.
- Brozović, Dalibor (1972) O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženoga jata. *Jezik*. Vol. 20. 65–74, 106–118, 142–149. Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1991) Fonologija hrvatskoga književnog jezika. U: Babić, Stjepan – Dalibor Brozović – Milan Moguš – Slavko Pavešić – Ivo Škarić – Stjepko Težak (1991) *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb: HAZU – Globus nakladni zavod.
- Brozović, Dalibor (1996) Sociolingvistika prema genetskoj i tipološkoj lingvistici. *Suvremena lingvistika*. Vol 41/42. 87–94. Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1998) O refleksima jata i o fonemima i morfonemima. *Jezik*. Vol. 46 (4: 144–151). Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1998b) Uz Škarićev prilog o standardnome hrvatskom refleksu staroga dugog jata. *Jezik*. Vol. 46 (2: 62–66). Zagreb.
- Brozović, Dalibor (2007) Fonologija hrvatskoga standardnog jezika. U: Babić, Stjepan – Dalibor Brozović – Ivo Škarić – Stjepko Težak (2007) *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Buhler, Karl (2011 [1934]) *Theory of language: the representational function of language*. Amsterdam: John Benjamin's Pub. Co.
- Chomsky, Noam – Morris Halle (1968) *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, Noam (1957) *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1964) Current issues in linguistic theory. U: Jerry A. Fodor – Jerrold J. Katz [ur.] (1964) *The structure of language*. 50–118. Englewood: Prentice-Hall.

- Chomsky, Noam (1968). *Language and Mind*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1980) *Rules and Representations*. New York: Columbia University Press.
- Clark, John – Collin Yallop – Janet Fletcher (2007) *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Treće izdanje. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clements, George N. (2006) Feature Organization. U: Keith Brown [ur.] (2006) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 433–440. Philadelphia: Elsevier.
- Coates, Richard (2006) Morphophonemics. U: Keith Brown [ur.] (2006) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 318–331. Philadelphia: Elsevier.
- Coseriu, Eugenio (2011 [1967]) *Teorija jezika i opća lingvistika*. Zagreb: Disput.
- Crothers, John (1978) Typology and universals of vowel systems. U: Greenberg, Joseph H. – Charles A. Ferguson – Edith A. Moravcsik [ur.] (1978) *Universals of human language. Vol. 2: Phonology*. 93–152. Stanford: Stanford University Press.
- Crystal, David (2008) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Šesto izdanje. Oxford: Blackwell Publishing.
- Damjanović, Stjepan (2005) *Staroslavenski jezik*. Peto izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Davenport, Mike – Hannahs S. J. (2010) *Introducing Phonetics and Phonology*. New-York: Routledge.
- De Lacy, Paul [ur.] (2007) *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Saussure, Ferdinand (1879) *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig: Teubner.
- De Saussure, Ferdinand (2000 [1916]) *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor naklada – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dresher, B. Elan (1985) *Old English and the theory of phonology*. New York: Garland.
- Dresher, Elan B. (2011) The Phoneme. U: Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth V. Hume, Keren Rice [ur.] (2011) *The Blackwell Companion to Phonology*. 241–266. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Evans, Vyvyan – Melanie Green (2006) *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Farnetani, Eada – Daniel Recasens (2013) Coarticulation and connected speech processes. U: Hardcastle, William J. – John Laver – Fiona E. Gibbon [ur.] (2013) *The Handbook of Phonetic Sciences*. 316–351. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Fischer-Jørgensen, Elizabeth (1975) *Trends in phonological theory: A historical introduction*. Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Fromkin, Victoria – Robert Rodman – Nina Hyams [Fromkin *et al.*] (2003) *An Introduction to Language*. Boston: Thomson – Wadsworth.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka – August Kovačec – Milan Mihaljević – Dieter W. Hawachs – Karl Sornig – Christine Penzinger – Richard Schrodtr [Glovacki-Bernardi *et al.*] (2001) *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Goldsmith, John (1990) *Autosegmental & Metrical Phonology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Goldsmith, John A. [ur.] (1995) *The Handbook of Phonological Theory*. Cambridge – Oxford: Blackwell.

- Gussenhoven, Carlos – Haike Jacobs (2005) *Understanding phonology*. Drugo izdanje. London: Hodder Arnold – Hachette Livre.
- Ham, Sanda (2002) *Školska gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hamm, Josip (1952) Sekundarno *ije* na zapadnom hrvatskom području. *Jezik*. Vol. 1. 39–45. Zagreb.
- Hardcastle, William J. – John Laver – Fiona E. Gibbon [ur.] (2013) *The Handbook of Phonetic Sciences*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hayes, Bruce (2009) *Introductory Phonology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hjelmslev, Louis (1961 [1943]) *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hockett, Charles F (1963) The problem of universals in language. U: Greenberg, Joseph H. (1966 [1963]) *Language universals: With special reference to feature hierarchies*. Drugo izdanje. The Hague: Mouton.
- Jakobson, Roman (1949) On the Identification of Phonemic Entities. U: Jakobson, Roman (1962) *Selected Writings. I. Phonological Studies*. 426–434. The Hague: Mouton.
- Jakobson, Roman (1962 [1931]) Phonemic notes on Standard Slovak U: Jakobson, Roman (1962) *Selected Writings I. Phonological studies*. 221–230. The Hague: Mouton.
- Jakobson, Roman (1971 [1960]) The Kazan' school of Polish linguistics and its place in the International development of phonology. U: Jakobson, Roman (1971) *Selected writings II. Word and language*. 394–428. The Hague: Mouton.
- Jakobson, Roman (2008 [1990]) *O jeziku*. Priredile Linda R. Waugh i Monique Monville-Burston. Preveo Damjan Lalović. Zagreb: Disput.
- Jakobson, Roman – Gunnar Fant – Morris Halle (1952) *Preliminaries to speech analysis: The distinctive features and their correlates*. Cambridge: MIT Press.
- Jakobson, Roman – Morris Halle (1968) Phonology in relation to phonetics. U: Malmberg, Bertil [ur.] (1968) *Manual of Phonetics*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Jakobson, Roman – Morris Halle (1988 [1956]) *Temelji jezika*. Preveli Ivan Martinčić i Ante Stamać. Zagreb: Globus.
- Jelaska, Zrinka (2004) *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Zrinka (2005) Dvoglasnik ili dva glasa. U: Pranjković, Ivo [ur.] (2005) *Od fonetike do etike*. 83–97. Zagreb: Disput.
- Jones, Daniel (1962) *The Phoneme: Its Nature and Use*. Drugo izdanje. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd.
- Joos, Martin [ur.] (1957) *Readings in Linguistics. Vol. I*. Washington: American Council of Learned Societies.
- Katamba, Francis (1996) *An Introduction to Phonology*. London – New York: Longman.
- Kenstowicz, Michael (1994) *Phonology in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ladefoged, Peter (1971) *Elements of Acoustic Phonetics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ladefoged, Peter (1993) *A Course in Phonetics*. Third Edition. New York: Harcourt Brace College Publishers.

- Ladefoged, Peter (2001) *Vowels and Consonants. An Introduction to the Sounds of Languages*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Ladefoged, Peter – Ian Maddieson (1996) *The Sounds of the World's Languages*. Oxford – Cambridge: Blackwell Publishers.
- Lass, Roger (1984) *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laver, John (1994) *Principles of Phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddieson, Ian (2011) Typology of phonological systems. U: Jae Jung Song [ur.] (2011) *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. 533–548. Oxford: Oxford University Press.
- Malmberg, Bertil (1974) *Fonetika*. Sarajevo: IP Svjetlost – OOUR Zavod za udžbenike.
- Mandić, David (2005) Metrička fonologija. *Suvremena lingvistika*. Vol. 59/60. 81–101. Zagreb.
- Maretić, Tomo (1963 [1899]) *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Martinet, André (1970 [1939]) Un ou deux phonèmes? U: Martinet, André (1970) *La linguistique synchronique*. Treće izdanje. 115–130. Paris: Presses Universitaires de France.
- Martinet, André (1982 [1960]). *Osnove opće lingvistike*. Preveo August Kovačec. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Matasović, Ranko (2009) Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika. U: Damjanović, Stjepan [ur.] (2009) *Povijest hrvatskoga jezika. Prva knjiga: srednji vijek*. 59–106. Zagreb: Croatica.
- Matthews, Peter H. (1991) *Morphology*. Drugo izdanje. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, John (1988) Feature Geometry and Dependency: A review. *Phonetics*. Vol. 43. 84–108.
- McCarthy, John (2004) *Optimality Theory in Phonology*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- McGregor, William B. (2009) *Linguistics. An Introduction*. London – New York: Continuum.
- Mielke, Jeff – Elizabeth Hume (2006) Distinctive Features. U: Keith Brown [ur.] (2006) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 723–731. Philadelphia: Elsevier.
- Mihaljević, Milan (1991) *Generativna i leksička fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mihaljević, Milan (2002) *Slavenska poredbena gramatika. Prvi dio: Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Muljačić, Žarko (1972) *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Nathan, Geoffrey S. (2006) Is the phoneme usage-based? Some issues. *International Journal of English Studies*. Vol. 6. 173–194.
- Odden, David (2005) *Introducing Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ohala, John J. (1990) There is no interference between phonetics and phonology. *Journal of Phonetics*. Vol. 18. 153–171.
- Ohala, John J. (1991) The integration of phonetics and phonology. *Proceedings of the 12th International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. 1. 1–16. Aix-en-Provence.
- Ohala, John J. (2013) The Relation between Phonetics and Phonology. U: Hardcastle, William J. – John Laver – Fiona E. Gibbon [ur.] (2013) *The Handbook of Phonetic Sciences*. 653–677. Oxford: Wiley-Blackwell.

- Pierrehumbert, Janet B. (1991) The Whole Theory of Sound Structure. *Phonetica*. Vol. 48. 223–232.
- Pike, Kenneth L. (1947) *Phonemics: A technique for reducing languages to writing*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Pranjković, Ivo (1996) Odgovor koji izaziva mučninu. U: Pranjković, Ivo (1997) *Jezikoslovna sporenja*. 74–96. Zagreb: Konzor.
- Pranjković, Ivo (1997) Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem. U: Pranjković, Ivo (2008) *Sučeljavanja. Polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*. 14–18. Zagreb: Disput.
- Pranjković, Ivo (1999) Odgovori na Brozovićeve pitanja. U: Pranjković, Ivo (2008) *Sučeljavanja. Polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*. 10–14. Zagreb: Disput.
- Prince, Alan – Paul Smolensky (2004) *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
- Radford, Andrew – Martin Atkinson – David Britain – Harald Clahsen – Andrew Spencer [Radford *et al.*] (2009) *Linguistics. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raguž, Dragutin (1997) *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Rešetar, Milan (1942) Izgovor i pisanje praslavenskoga vokala ě u dugim slogovima. *Rad HAZU*. Vol. 273. 207–225. Zagreb.
- Rocca, Iggy – Wyn Johnson (1999) *A Course in Phonology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Samilov, Michael (1964) *The Phoneme Jat in Slavic*. London: Mouton – The Hague.
- Sapir, Edward (1925) Sound patterns in language. U: Joos, Martin [ur.] (1957) *Readings in linguistics*. Vol. 1. 19–25. Washington: American Council of Learned Societies.
- Scobbie, James M. – Jane Stuart-Smith (2008) Quasi-phonemic contrast and the indeterminacy of the segmental inventory: Examples from Scottish English. U: Avery, Peter – Elan B. Dresher & Karen Rice [ur.] (2008) *Contrast in phonology: Perception and acquisition*. 87–113. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Silić, Josip – Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Spencer, Andrew (1996) *Phonology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Stevens, Kenneth N (2004) Invariance and variability in speech: Interpreting acoustic evidence. U: Slifka, Janet – Sharon Manuel – Melanie Matthies [ur.] (2004) *From sound to sense: 50+ years of discoveries in speech communication*. 77–85. Cambridge: Research Laboratory of Electronics, MIT.
- Stevens, Kenneth N. – Sheila E. Blumstein (1981) The search for invariant acoustic correlates of phonetic features. U: Eimas, Peter D. – Joanne L. Miller [ur.] (1981) *Perspectives on the study of speech*. 1–38. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Škarić, Ivo (1991) Fonetika hrvatskoga književnog jezika. U: Babić, Stjepan – Dalibor Brozović – Milan Moguš – Slavko Pavešić – Ivo Škarić – Stjepko Težak (1991) *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb: HAZU – Globus nakladni zavod.
- Škarić, Ivo (1996) Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor*. Vol. 13 (1: 1–13). Zagreb. [Isto u Škarić (2008): 153–170].
- Škarić, Ivo (1999) Eppur si muove! (Osvrt na Brozovicev osvrt). *Jezik*. Vol. 46 (3: 115–119). Zagreb. [Isto u Škarić (2008): 171–175].
- Škarić, Ivo (1999b) Ije je je. *Vijenac*. God. 7, Vol. 136: 23. Zagreb. [Isto u Škarić (2008): 176–180].
- Škarić, Ivo (2001) *Kakav pravopis (Između fonetike i fonologije)*. U: Škarić (2008): 231–259.

- Škarić, Ivo (2007) Fonetika hrvatskoga književnoga jezika. U: Babić, Stjepan – Dalibor Brozović – Ivo Škarić – Stjepko Težak (2007) *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Škarić, Ivo (2008) *Hrvatski govorili!* Zagreb: Školska knjiga.
- Škiljan, Dubravko (1980) *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šulek, Bogoslav (1854) O dvoglascu ie. *Neven*. God. 3, Vol. 2. 5–10. Zagreb.
- Težak, Stjepko – Stjepan Babić (1992) *Gramatika hrvatskoga jezika*. Sedmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, Stjepko – Stjepan Babić (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. 16. izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Trubetzkoy, Nikolaj Sergejevič (1971 [1939]) *Principles of phonology*. Prevela Christiane A. M. Baltaxe. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Twaddell, Freeman W. (1935) On defining the phoneme. U: Joos, Martin [ur.] (1957) *Readings in linguistics. Vol. 1*. 55–80. Washington: American Council of Learned Societies.
- Vončina, Josip (1993) Hrvatski jekavski dugi jat. U: Vončina, Josip (1993) *Preporodni jezični temelji*. 123–154. Zagreb: Matica hrvatska.
- Yule, George (2006) *The Study of Language*. Treće izdanje. Cambridge: Cambridge University Press.

Summary

The thesis explores the Croatian phonemic inventory. Special attention is paid to the number of phonemes in the standard Croatian language and to the description of certain problematic areas of its inventory. The research was conducted within the scope of a problem-oriented and theoretical phonemics. The Croatian phonemes were described by three influential models of distinctive features: structuralistic, generative and autosegmental. Their realizations were presented in a formal way, taking into account the overall combinatorial variability of Croatian phonemes. A significant part of the thesis aimed at defining the central concept used in phonemics – that of the phoneme. The description of the Croatian phonemic inventory was approached by reviewing the contemporary phonological literature. The goal of the research – to determine and describe the existing phonemes in the standard Croatian language – was fulfilled in conjunction of older (e.g. structural) and newer (e.g. generative and autosegmental) phonological theory. Based on a thorough evaluation of the problematic areas of the phonemic inventory, primarily the Croatian palatal affricates, the syllabic phone [ɾ] and the reflex of the old Slavic *Jat*, it was found that the standard Croatian language has 30 phonemes: /a, e, i, o, u, r, v, l, j, lj, m, n, nj, p, b, t, d, k, g, f, h, s, z, š, ž, c, č, ć, dž, đ/. The syllabic [ɾ] was described as an allophone of the phoneme /r/, *Jat*, as such, was described on a morphonological level, and its long reflex was interpreted as a set of phonemes /je/. Such an inventory of Croatian phonemes is optimal and minimal: it is optimal in the sense that such an inventory creates the least theoretical, methodological and practical difficulties; it is minimal in a way that that it exploits the smallest possible number of different (and distinctive) units to create a seemingly endless linguistic diversity, which is consistent with the general concept of the economy of language.

Keywords: *standard Croatian language, phonemics, phonemic inventory, number of phonemes, Jat*